

T.C.

GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ARAP DİLİNDE FİİLİN DELALETİ: SÜLÂSÎ FİİL ÖRNEĞİ

Hazırlayan

Adem SAĞER

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Halis DEMİR

TOKAT - 2017

ARAP DİLİNDE FİİLİN DELALETİ: SÜLÂSÎ FİİL ÖRNEĞİ

Tezin Kabul Ediliş Tarihi: 12 /06 / 2017

Jüri Üyeleri (Unvanı, Adı Soyadı)

Başkan : Yrd. Doç. Dr. Halis DEMİR

Üye : Doç. Dr. Ahmet İNANIR

Üye : Yrd. Doç. Dr. Süleyman Mahmut KAYAGİL

İmzası

Bu tez, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun 07./06../2017 tarih ve 21... sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Enstitü Müdürü: ....**Prof.Dr.Mustafa ÇOLAK**
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre Yrd. Doç. Dr. Halis Demir danışmanlığında hazırlamış olduğum “Arap Dilinde Fiilin Delaleti: Sülâsî Fiil Örneği” adlı Yüksek Lisans tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

23/05/2017

Adem SAĞER

ÖNSÖZ

Dil, insanın Rabbi ile bağlantısını sağlayan en önemli vasıttır. İnsanoğlu peygamberler aracılığıyla yaratıcının kendilerinden nasıl davranmaları gerektiğini, nelerden hoşnut olduğunu bilme imkânına kavuşmaktadır. Bunun yanında dil insanların birbiriyle iletişimini de temin eden önemli vasıtalarından biridir. Bu sayede insan düşüncelerini karşı tarafa anlatabilmekte, hayatını kolaylaştırmaktadır.

Allah, peygamberlere bulunduğu toplumun dili üzere vahyetmiştir. Son din olan İslam'ın peygamberi Hz. Muhammed, Arapların içinden seçildiğinden vahiy dili de Arapça olmuştur. Müslümanlar, dinini öğrenmek için; Müslüman olmayanlar, İslam dinini tanıyabilmek için Arapçaya ilgi göstermiştir. İslam'dan önce Araplarda sözlü kültür hâkim idi. Kur'an-ı Kerim'in korunması ve yeni Müslüman olan toplumlara doğru anlatılması için Arap gramerinin yazılı hale getirilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Arap dilcileri buna cevap verebilmek için yoğun çalışmalar içerisine girmiştir. Hicrî 2. asır gibi erken bir dönemde Sîbeveyhi tarafından *el-Kitab* isimli eserle Arap grameri yazılı hale getirilmiştir. Takip eden asırlarda da dilbilimciler Arap gramerini daha sistemli bir yapıya kavuşturmuştur. Bu çalışmalara katkı sunması düşüncesiyle Arap dilinde fiilin delaleti konusu sülâsî fiiller çerçevesinde ele alınmıştır. Bizi bu konunun çalışılmasına sülâsî fiillerin fiiller içerisindeki çoğunluğu ve bu alanda akademik bir çalışmanın olmayışı sevk etmiştir.

Çalışma esnasında her zaman yardımını gördüğüm danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Halis DEMİR'e şükranlarımı sunarım. Tezle ilgili görüşlerini paylaşan Doç. Dr. Ahmet İNANIR, Yrd. Doç. Dr. Süleyman Mahmut KAYAGİL, Yrd. Doç. Dr. Hilal ÖZAY'a, Arapça metinlerin okunmasında katkı sunan Muhammed OKUMUŞ'a, tezin şekillenmesinde görüşlerini paylaşan Abdullah YILDIRIM'a, emeği geçen bütün hocalarıma ve arkadaşlarıma teşekkür ederim

Adem SAĞER

ANKARA-2017

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI	i
ÖNSÖZ	ii
İÇİNDEKİLER	iii
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vi
KISALTMALAR.....	vii

GİRİŞ

1. TEZİN KONUSU, AMACI, SINIRLARI VE YÖNTEMİ	1
2. TEZİN KAYNAKLARI	2
3. KAVRAMSAL ÇERÇEVE	8
3. 1. Kelâm	8
3. 2. Lafız.....	9
3. 3. Kelime	9
3. 4. Fiil.....	9
3. 4. 1. Hades	11
3. 4. 2. Zaman	12
3. 4. 3. Faile Nispet	13
3. 5. Delalet.....	13

BİRİNCİ BÖLÜM

FİİLİN DELALETİNİN TARİHİ SÜRECİ

1. 1. ARAP DİLBİLİMİNİN FİİLİN DELALETİNE KATKILARI.....	15
1. 1. 1. Fiil Teriminin Oluşumu	15
1. 1. 2. Basra ve Kûfe Dil Ekollerine Göre Fiilin Delaleti	17
1. 1. 3. Sarf ve Nahiv İlmi Açısından Fiilin Delaleti.....	18
1. 1. 4. Fiilin Delaleti	21
1. 2. MANTIK İLMİNİN FİİLİN DELALETİNE KATKILARI	26
1. 2. 1. Lafızları Değerlendirmede Mantık ve Nahiv İlmi.....	26
1. 2. 2. Mantık-Nahiv Etkileşimi	27
1. 2. 3. Mantık Etkisine Karşı Oluşan Tepki	28

1. 2. 4. Arap Dilbilimcilerin Mantık İlmini Kabulü	29
1. 3. VAZ' İLMİNİN FİİLİN DELALETİNE KATKILARI	32
1. 3. 1. Vaz' Kavramı	33
1. 3. 2. Lafız-Anlam İlişkisinde Vaz' Etkisi.....	33
1. 3. 3. Şahsî ve Nev'î Vaz'	36

İKİNCİ BÖLÜM

FİİLİN DELALETİNİN SİSTEMATİK OLARAK İNCELENMESİ

2. 1. FİİLİN DELALETİNİN UNSURLARI.....	38
2. 1. 1. Hades	38
2. 1. 2. Zaman	42
2. 1. 2. 1. Mâzî Fiil.....	46
2. 1. 2. 2. Muzârî Fiil	47
2. 1. 2. 3. Emir Fiil	49
2. 1. 3. Faile Nispet.....	51
2. 2. DELALET AÇISINDAN BAZI FİİLLER.....	52
2. 2. 1. Tam-Nâkıs Olması Yönünden	52
2. 2. 2. Müteaddi-Lâzım Olması Yönünden	54
2. 2. 3. Malum-Meçhul Olması Yönünden	55
2. 2. 4. Mutasarrıf-Câmid Olması Yönünden	56
SONUÇ.....	58
KAYNAKLAR	60
ÖZGEÇMİŞ	65

ÖZET

Arap dilinde fiilin delaletinin sülâsî fiiller açısından incelendiği bu tezde hicrî 2-10. asırlar arasındaki Arap dilbilimcilerin fiil tanımları üzerinden fiilin delaleti (neyi gösterdiği) tespit edilmeye çalışılmıştır. Dilcilerin yaptıkları fiil tanımlarından sonra vermiş oldukları örneklerin sülâsî fiil olması hasebiyle konu sülâsî fiiller üzerinden açıklanmaya gayret edilmiştir.

Arap dilbilimcileri ilk dönemlerden itibaren Arapça’da bulunan kelimeleri isim, fiil ve harf şeklinde üç kategoride değerlendirmişlerdir. Günümüze ulaşan ve Arap diline ait en eski yazılı kaynak olan Sîbeveyhi’nin *el-Kitâb*’ında fiilin delaleti hades (eylem/oluş) ve zamana delalet boyutuyla öne çıkarılmıştır. Dilciler tarafından bu yaklaşım devam ettirilmekle beraber zaman içerisinde mantık etkisiyle anlam merkezli tanımlar görülmüştür. Bu minvalde fiil; anlam ifade eden, bununla birlikte üç zamandan (şimdiki zaman, geçmiş zaman ve gelecek zaman) birine delalet eden bir kelime türü olarak tanımlanmıştır. Dilcilerin fiilin delaletine dair yapmış oldukları son katkı ise fiili vaz’ ilmi (varlıklara isim verme) çerçevesinde değerlendirmek olmuştur. Bu bağlamda her fiilin hades ifade eden harflerinin tek tek vaz’ edildiği (şahsî vaz’), zaman ifade eden kalıplarının ise üç zamanı göstermesi için ortak olarak (bir seferde) vaz’ edildiği (nev’î vaz’) ifade edilmiştir. Faile delalette ise vaz’ın değil aklın araştırmasının olduğu belirtilmiştir.

Basra ve Kûfe dil ekolleri arasında fiilin delaleti hususunda ihtilaf olmakla beraber umurun kabulü olarak fiil: Hades, zaman ve faile nispet olmak üzere üç tür delalete sahiptir denilebilir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Fiil, Delalet

ABSTRACT

This thesis, in which the indication of the verb in terms of thulaathee verbs are examined, tries to determine the indication of the verb based on the verb definitions made by Arabic linguists between the second and tenth Hجري centuries. Since the examples given by Arabic linguists after the verb definitions are thulaathee verbs, the subject is attempted to be clarified through thulaathee verbs.

Since the first eras Arabic linguists has evaluated Arabic words in three categories as noun, verb, and letter. In Sîbevehi's *elKitâb* which is the oldest extant written source belonging to Arabic language, the indication of the verb is put forward in terms of Hades(verb/action) and the indication of time. This approach of linguists has maintained in addition with content-centered definitions under the influence of reason in time. Based upon this, a verb is described as a meaningful word form indicating one of the three tenses (present, past and future tense). The last contribution made by linguists concerning verb indication is evaluating the verb within the context of the science of Wad. In this sense it is stated that each letter of a verb indicating action is denominated one by one (şahsî vaz), and forms indicating time are denominated at a time to signify all three tenses (nev-î vaz). The signification of the subject is not stated as a denomination but a study of reason.

It can be said that though the schools of Basra and Kufa are debating on the verb indication, the general acceptance concerning verb is that verb has three indicators which are Hades(action), time and the relationship to the subject.

Key Words: Arabic Language, Verb, Indication

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
b.	İbn
bk.	Bakınız
bs.	Baskı
c.	Cilt
Çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
haz.	Hazırlayan
h.	Hicrî
md.	Madde
mö.	Milattan önce
nşr.	Neşreden
s.	Sayfa
Thk.	Tahkik eden
Tnz.	Tanzim eden
ts.	Tarihsiz
v.	Vefat
vd.	Ve devamı
vb.	Ve benzeri
Yay.	Yayınları
y.	Yüzyıl
y.y.	Yayın yeri yok

GİRİŞ

1. TEZİN KONUSU, AMACI, SINIRLARI VE YÖNTEMİ

Bu tezin konusu Arap dilinde önemli bir yere sahip olan fiillerin delaletidir. Fiil olarak adlandırılan kelimelerin hangi ortak özelliklerinden dolayı bu adla adlandırıldıkları ya da fiillerin hangi anlamları karşılamak üzere vaz' edildikleri hususu sülâsî (üç harfli) fiiller üzerinden açıklanacaktır. Arap dilinde en çok kullanılan fiiller sülâsî fiillerdir. Zaman içerisinde anlamların çoğalmasıyla sülâsî fiiller anlamları karşılamada yetersiz kalmıştır. Sülâsî fiillere harfler ilave etmek suretiyle (rubâî, humâsî yaparak) yeni fiiller türetilip bu ihtiyaç giderilmeye çalışılmıştır.¹ Çalışmada sülâsî fiillerin delaleti (neyi gösterdiği) Arap dili (Sarf-nahiv) açısından incelenecek; beyan, usul, tefsir, fıkıh vb. ilimler açısından ele alınmayacaktır.

Tezin amacı Arap dilinde önemli bir işlevi olan sülâsî fiillerin anlam, zaman ve faili nasıl gösterdiğini ortaya koymaktır. Fiilin kalıp (vezin) ve harflerinin bu üç delaleti göstermedeki fonksiyonlarını belirlemektir. Örneğin sülâsî bir fiil olan كَبَّ kelimesinin “yazma” anlamını (hadese delalet) nasıl gösterdiğini, bu fiilin geçmiş zamanı ifade ettiğinin nasıl anlaşıldığını (zamana delalet) ve bu eylemi yapan failin kim olduğunu (faile delalet) tespit edebilmektir. Bu durumda zikredilen amaç ve hedeflere ulaşabilmek için bazı temel Arapça dilbilim eserlerde kendilerine atıfta bulunulan müelliflerin görüşlerinden istifade edilmiştir. Konu işlenirken bu müelliflerin fiile dair yaptıkları tanımlara öncelikle yer verilmiş çağdaş müelliflerin yaptığı tanımlara pek yer verilmemiştir. Toplanan veriler müelliflerin vefat tarihi önce olana göre tahlil edilmiştir. Böylece fiilin delaletinde zamanla ne gibi evirilmelerin olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu farklı yaklaşımların temelinde hangi bakış açılarının etkisinin olduğu incelenmeye gayret edilmiştir.

Çalışma hicrî 2. asırla 10. Asır arasında konumuzla ilgili tespit edebildiğimiz Arap dilbilimi eserlerini kapsamaktadır. Fiil, harflerinin ve kalıbının ortaya çıkardığı hadese, zaman ve faile nispeti gösterme açısından değerlendirilmiştir. Dilcilerin fiil tanımları üzerinden mesele incelenmeye gayret edilmiştir. Müelliflerin fiile dair yapmış

¹ Kadri Yıldırım, “Sülâsî Mücerred Fiillerin Mezid olmakla Kazandıkları Yeni Anlamlar”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. II, Sayı: 4, 2000, s. 209.

oldukları tanımları sülâsî fiillerle örneklendirmeleri dolayısıyla çalışma sülâsî fiillerle sınırlandırılmıştır.

Tez giriş başta olmak üzere iki bölümden oluşmuştur. Giriş kısmında araştırma ile ilgili kavramlar açıklanmıştır. Birinci bölümde fiilin delaletine Arap dilbilimi, mantık ve vaz' ilmi çerçevesinde âlimlerin ne gibi katkılar sunduğu ele alınmıştır. İkinci bölümde fiilin delaletini oluşturan hades, zaman ve faile nispet konuları detaylıca tahlil edilmeye çalışılmıştır. Sonuç kısmında ise çalışma boyunca elde edilen neticeler ortaya konulmaya gayret edilmiştir.

Tezde adı geçen ve tanınmasının okuyucu açısından faydalı olacağı düşünülen dilciler, adlarının ilk geçtiği yerde dipnotta tanıtılmaya gayret edilmiştir. Vefat tarihleri önce hicrî sonra miladi olarak verilmiştir. Dilciler ve eserleri ilk zikredildikleri yerde uzun adlarıyla sonra kısaltılarak verilmiştir. Tez yazımında Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün yazım kuralları esas alınmıştır. İhtiyaç hissedildiği durumlarda Diyanet İslam Ansiklopedisi'nde belirtilen yazım kurallarından da istifade edilmiştir.

2. TEZİN KAYNAKLARI

Bu tezin hazırlanması sırasında Arap dilbiliminde sülâsî fiillerle irtibatlı gördüğümüz eserler, tezler, makaleler ve diğer çalışmalardan yararlanılmaya gayret edilmiştir. Fiilin delaleti öncelikle fiilin tanımında ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden özellikle klasik eserlerdeki fiil tanımına (haddü'l-fiil) yer verilmiştir.

Arap dilbilimine dair meydana getirilen ilk eserler dille alakalı bütün konuları içerdiğinden bugünkü gibi bir tasnif görememekteyiz. Mesela Amr b. Osman b. Kanber el-Harisi Sîbeveyhi'nin (v. 180/796) *el-Kitâb*'ı Arap grameriyle ilgili birçok konuyu içeren ve günümüze kadar ulaşmış eserlerin ilkidir.²

Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'taki fiil tanımı önemlidir. Çünkü fiile dair yapılan tanımlarının çoğunlukla bu tanımdan hareketle şekillendiği görülmektedir.³

² M. Reşit Özbalıkcı, *Arap Dilinde Zaman Açısından Fiiller*, İzmir: Anadolu Matbaacılık, 1996, s. 207; Sîbeveyhi (v. 180/796), Basra dil ekolünün en önemli temsilcisi olup Ahfeş el-Evsat ve Kutrub gibi dilcilerin hocasıdır. *el-Kitâb* adlı eseri dilcilerin Arap grameri alanında rağbet ettiği bir kitap olmuştur. Bk. Özbalıkcı, "Sîbeveyhi" md., *DİA*, c. XXXVII, İstanbul 2009, s. 130-134.

³ Tefvik Karîre, *Mustalahu'n-nahvî ve tefkîru'n-nuhâtî'l-Arab*, Safakis: Dâru Muhammed Ali, 2003, s. 120-124.

Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezid b. Abdülekber el-Ezdî el-Müberred (v. 286/900) *el-Muktedab* adlı eserinde kelime türlerini değerlendirmiştir.⁴

Muhammed b. Sehl İbnu's-Serrâc'ın (v. 316/929) mantık ilminin sistematik yapısından faydalanarak yazmış olduğu *el-Usûl fi'n-nahv* adlı eseri fiilin delaleti açısından dönüm noktası olan eserlerden biridir. Bu eserle beraber fiil “anlam” açısından değerlendirilmeye başlanmıştır.⁵

Ebu Muhammed Yusuf b. Ebî Said Hasan bin Abdullah b. Merzubânî es-Sirâfî (v. 368/978) *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh* adıyla *el-Kitâb*'a bir şerh yazmıştır.⁶ Burada “kelim” bahsini açıklarken fiilin kendinde bir mana olan kelime türü olduğunu söylemektedir.⁷ Onun bu yaklaşımı mantıkçıların kelime türlerini tanımlarken çıkış noktaları olan kendi başına anlaşılır olma, bir anlam ifade etme hususiyetini çağrıştırmaktadır.

Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İshak en-Nihâvendî ez-Zeccâcî'nin (v. 337/949) *el-İzâh fî ileli'n-nahv* ve *el-Cümel fi'n-nahv* eserleri çalışmada yararlanılan temel eserlerden biridir. O, *el-İzâh*'ta Basra ve Kûfe dil ekolleri arasındaki ihtilaflardan bahsetmiş, Basralı dilcilerden yana tavır almıştır.⁸ *el-Cümel*'de ise fiili Sîbeveyhi'nin

⁴ Müberred, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezid b. Abdülekber el-Ezdî, *el-Muktedab* (thk. Muhammed Abdülhalik Azime), Beyrut: Alemu'l-kütüb, tsz, c. IV, s. 80; Müberred (v. 286/900), Ebû Osman el-Mâzinî ve Ebû Ömer el-Cermî'den Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ını okumuş Basra ekolü dilcilerindendir. İbnu's-Serrâc, Ahfeş el-Asgar ve Zeccâc gibi önemli talebeler yetiştirmiş, *el-Kitâb*'ın konuları üzerinde otorite bir isimdir. Basra dil ekolünün Sîbeveyhi'den sonraki en önemli dilcisidir. Bk. İsmail Durmuş, “Müberred” md., *DİA*, c. XXXI, İstanbul 2006, s. 432-434.

⁵ İbnu's-Serrâc (v. 316/929), Basra dil mektebi üstatlarından el-Müberred'den ders almıştır. Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî ve Ebû Said es-Sirâfî gibi önemli dilbilimcilerin hocasıdır. Arap gramerini mantık ilminden elde ettiği bilgilerle sistemli bir yapıya kavuşturmuştur. *el-Usûl* ve *el-Müzecc* gibi önemli eserler vücuda getirmiştir. Bk. Hüseyin Yazıcı, “İbnü's-Serrâc” md., *DİA*, c. XXI, İstanbul 2000, s. 205-206.

⁶ es-Sirâfî, Ebu Muhammed Yusuf b. Ebî Said Hasan bin Abdullah b. Merzubânî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh* (thk. Ramazan Abdüttévâb, Mahmud Fehmi Hicâzî), 2. Baskı, Kahire: Dâru'l-kütüb ve'l-vesâik'ı'l kavmiyye, 2009, s. 54-55.

⁷ es-Sirâfî (v. 368/978), Arap sözlük bilimi ve gramerinde geniş malumatı olan lugat ve nahiv alimidir. Basra dil mektebine mensuptur. İbnü's-Serrâc'tan dil dersleri almıştır. Asıl şöhretini Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ına yazdığı *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh* ile elde etmiş olup *Ahbâru'n-nahviyyîn el-Basriyyîn* adıyla da Basralı dilcilerin hayatlarını anlattığı bir eser kaleme almıştır. Bk. Zülfikar Tüccar, “Sirâfî” md., *DİA*, c. XXXVII, İstanbul 2009, s. 264-265.

⁸ ez-Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İshak en-Nihâvendî, *el-İzâh fî ileli'n-nahv* (thk. Mâzin el-Mübârek), Beyrut: Dâru'n-nefâis, 1986; ez-Zeccâcî (v. 337/949), nahiv, lügat ve edebiyat sahasında önemli bir alimdir. İbnu's-Serrâc, Zeccâc gibi meşhur dilcilerin talebesidir. Taklitçiliği sevmeyen yeri geldiğinde Basralı dilcilerin yeri geldiğinde de Kûfeli dilcilerin görüşlerini tercih eden biridir. Bk. Musa Yıldız, “Zeccâcî” md., *DİA*, c. XXXIV, İstanbul 2013, s. 175-176.

yaklaşımını andırır bir şekilde tanımlamıştır. Mantıkçıların kelime türleri ile ilgili yapmış oldukları tanımları Arap dilcilerin aynen tekrarlamasını doğru bulmamıştır.⁹

Ebu'l-Feth Osman el-Mevsilî İbn Cinnî, (v. 392/1002) *el-Hasâis* ve *el-Luma' fî'l-Arabiyye* eserleriyle Arap dilbilimi üzerinde ciddi etkiler oluşturmuştur. *el-Hasâis* adlı eserinde lafzî, sînâî ve mânevî delalet bahsinde fiilin delaletini güçlü-zayıf şeklinde derecelendirmiştir.¹⁰ *el-Luma'* adlı eserinde fiili özellikleri ile birlikte tanıtmaya çalışmıştır.¹¹

Ebu'l-Kasım Mahmud bin Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, (v. 538/1143) *el-Mufasssal fî ilmi'l-lüga* adlı eserin fiiller bölümünde, fiili iki açıdan değerlendirmiştir. Önce fiili tanımlamış ardından fiili özellikleri ile anlatmıştır.¹² İbn Mâlik et-Tâî (v. 672/1274) de *el-Elfiyye*'sinde fiili şiir içerisinde özelliklerini zikrederek tanıtmıştır.¹³

Ebu'l-Berekat Abdurrahman b. Muhammed b. Ubeydillah el-Enbârî (v. 577/1181) *Esrâru'l-Arabiyye* ve *Mensûru'l-fevâid* eserlerinde fiilin delaleti ile ilgili farklı izahatta bulunmuştur.¹⁴ *Mensûru'l-fevâid*'i meselelere ayırmış, 5. meselede fiili isnâd açısından, cümle içindeki durumunu dikkate alarak tanımlamıştır. *Esrâru'l-Arabiyye*'de fiile niçin “fiil” adının verildiğini sorgulamıştır.

⁹ ez-Zeccâci, Ebu'l-Kasım Abdurrahman İbn İshak. *el-Cümel fî'n-nahv* (thk. Ali Tefvik el-Hamed), 4. Baskı. Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1988.

¹⁰ İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman el-Mevsilî el Bağdâdî, *el-Hasâis* (thk. Muhammed Ali Neccâr), Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-arabi, tsz. c. III, s. 98; İbn Cinnî (v. 392/1002), Arap dili ve edebiyatı alimi olup herhangi bir dil ekolüne bağlılığı yoktur. Mezhepler üstü bir yaklaşım içinde olmaya gayret etmiştir. Eserlerinin çoğu dil ilimlerine dairdir. Dili felsefî açıdan incelemiştir. Bu minvalde dil kurallarının sebepleri, Arapça kelimelerin türeme şekilleri, dilin ilahi mi beşeri mi olduğu vb. pek çok konuya açıklama getirmeye çalışmıştır. Bk. Mehmet Yavuz, “İbn Cinnî” md., *DİA*, c. XIX, İstanbul 1999, s. 397-400.

¹¹ İbn Cinnî, *el-Lumâ fî'l-Arabiyye* (thk. Hamid Mümin), Beyrut: Âlemu'l-kütüb, 1985.

¹² ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Mahmud bin Ömer b. Muhammed el-Harizmi, *el-Mufasssal fî ilmi'l-lüga* (haz. Muhammed İzzeddin Saidi), Beyrut: Dâru ihyâi'l-ulum, 1990, s. 292; ez-Zemahşerî (v. 538/1143), Arap dili ve edebiyatı yanında farklı sahalarda da geniş malumat sahibi bir alimdir. Basra dil ekolüne mensup olmakla birlikte zaman zaman Kûfe ekolü görüşlerini de tercih etmiştir. Araplara “Atalarınızın dilini gelin benden öğrenin” diyecek kadar Arapça konusunda kendisini otorite görmektedir. Otuz kadar eseri olan müellifin *el-Mufasssal* adlı eseri Arap diline dair mükemmel bir eserdir. Bk. Mustafa Öztürk, Mehmet Suat Mertoğlu, “Zemahşerî” md., *DİA*, c. XXXIV, İstanbul 2013, s. 235-238.

¹³ İbn Malik et-Tâî, Ebu Abdullah Cemaleddin Muhammed b. Abdullah, *Şerhu umdetu'l-hâfiz ve uddetu'l-lâfiz* (thk. Adnan Abdurrahman ed-Dûri), Bağdat: Vizaratu'l-evkaf, 1977, c. I, s. 104; İbn Mâlik (v. 672/1274), gramer, sözlük ve kıraat alimidir. *el-Elfiyye* adlı eseri ile tanınmıştır. Basra ve Kûfe ekollerinden etkilenmekle beraber bunlara bağlı kalmamıştır. Hadisleri gramer meselelerinde yoğun bir şekilde ilk defa o kullanmıştır. Onun pek çok eserini oğlu ve talebesi İbnü'n-Nâzım şerh etmiştir. Bk. Abdülbaki Turan, “İbn Mâlik et-Tâî” md., *DİA*, c. XX, İstanbul 1999, s. 169-171.

¹⁴ el-Enbârî, Ebu'l-Berekat Kemaleddin Abdurrahman b. Muhammed b. Ubeydillah, *Mensûru'l-fevaid* (thk. Hâtim Salih ed-Dâmin), Beyrut: Müessesetü'r-Risale, tsz.; el-Enbârî, *Esraru'l-Arabiyye* (thk. Fâhru Salih Karâre). Beyrut: Dâru'l-cîl, 1995; el-Enbârî (v. 577/1181), Arap dili ve edebiyatı yanında fıkıh ve kelâm sahasında da yetkin bir alimdir. *el-İnsaf fî mesâilî'l-hilaf* adlı eseri, Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki ihtilafları ele alan, bir çalışmasıdır. Bk. Hulusi Kılıç, “Kemaleddin Enbârî” md., *DİA*, c. XI, İstanbul 1995, s. 172-173.

Muhammed b. Yusuf Nahvî eş-Şeyh Ebû Hayyân (v. 745/1344) *el-Hidâyetü fi'n-nahv* adlı eserinde fiili tafsilatlı bir şekilde incelemiştir. Kendisine kadar gelen ilmî birikimi öğrencilerin rahat anlayacağı şekilde alıştırma, soru-cevap şeklinde ders kitabı mahiyetinde işlemiştir.¹⁵

Cemâluddîn Abdullah el-Ensârî İbn Hişâm (v. 761/1360) *Şerhu Şüzûri'z-zeheb* isimli eserin kelime ve kısımları bahsinde fiili mantıkçılar gibi anlam merkezli ve dilbilimciler gibi fiilin zamanlarını ve özelliklerini söyleyerek tanımlamıştır.¹⁶

Takıyüddin Mehmed el-Birgivî (v. 981/1537) *İzhâru'l-esrâr fi'n-nahv* adlı eserin âmiller bahsinde fiili tanımlarken açıkça vaz' kavramına yer vermiştir.¹⁷ Bu yaklaşım dilbilimcilerin fiilin delaletinde geldiği son aşamayı göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Çalışmada kavramların açıklanmasında bazı sözlüklerden yararlanılmıştır. Bunlardan Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed İbn Manzûr'un (v. 711/1311) *Lisânü'l-Arab* adlı eserinden kavramların sözlük anlamlarının tespitinde istifade edilmiştir.¹⁸ Ali b. Muhammed b. Ali Seyyid Şerif el-Cürçânî'nin (v. 816/1413) *Kitâbü't-Ta'rîfât*'ı ile Muhammed b. Alâ b. Ali et-Tehânevî'nin (v. 1158/1745) *Keşşâf ıstılâhâtü'l-fünûn ve'l-ulûm*'undan ise kavramların ıstılah anlamlarının öğrenilmesinde faydalanılmıştır.¹⁹

¹⁵ Ebû Hayyân, Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf b. Hayyân el-Endelüsî, *el-Hidâyetü fi'n-nahv* (tnz. Abdülmecid Muradzehi Haşi), Zahedan: İntişârât-ı Fâruk azam, 1381; Ebû Hayyân (v. 745/1344), dil alimi ve müfessirdir. Nahiv alanında Basra ekolünün görüşlerini benimsemiştir. Derslerinde İbn Mâlik et-Tâî'nin gramere ait eserlerini ve Sibeveyhi'nin *el-Kitâb*'ını okuturdu. Ebû Hayyân Türk dili ile de alakalı *Kitâbü'l-idrâk li-lisâni'l-etrâk* isimli eseri telif etmiştir. Bk. Mahmut Kafes, "Ebû Hayyân el-Endelüsî" md., *DİA*, c. X, İstanbul 1994, s. 152-153.

¹⁶ İbn Hişâm, Cemâluddîn Abdullah el-Ensârî, *Şerhu Şüzûri'z-zeheb* (thk. Berekat Yusuf Hebbud), Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1994; İbn Hişâm (v. 761/1360), Arap dili alimi olup Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin talebesidir. *Muğni'l-lebib an kütübü'l-e'arib* adlı eseriyle meşhur olan İbn Hişâm, *Katru'n-neda, Şüzûru'z-zeheb* gibi pek çok değerli eseri Arap dilbilimine kazandırmış bir dil alimidir. Eserlerinde çoğunlukla nahiv otoritelerinin görüşlerini nakletmiştir. İbn Haldûn onun için "Sibeveyhi ve İbn Cinnî neslinden sonra Arap dili alanının en önemli şahsiyetlerinden biridir" demiştir. Bk. Özbahkçı, "İbn Hişâm" md., *DİA*, c. XX, İstanbul 1999, s. 74-77.

¹⁷ Birgivî, Zeynuddin Muhammed bin Ali, *İzhâru'l-esrâr fi'n-nahv*, 1. bs., Beyrut: Lübnan, 2015; Birgivî (v. 981/1537), Arap dili ve İslami ilimlerle ilgili eserleri olan bir Türk alimidir. *el-Avâmil ve İzhar* adlı eserleri Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Bk. Emrullah Yüksel, "Birgivî" md., *DİA*, c. VI, İstanbul 1992, s. 191-194.

¹⁸ İbn Manzûr, Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed, *Lisânü'l-Arab*, Kâhire: Dâru'l-meârif, 1119; İbn Manzûr (v. 711/1311), *Lisânü'l-Arab* adlı sözlüğüyle tanınan dil alimi ve Şâfiî fakihidir. *Lisânü'l-Arab* kelime sayısı ve içerdiği bilgiler bakımından Arapça sözlükler arasında birinci sıradadır. Bk. Hulusi Kılıç, "İbn Manzûr" md., *DİA*, c. XX, İstanbul 1999, s. 171-172.

¹⁹ el-Cürçânî, Ali b. Muhammed b. Ali Seyyid Şerif, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, 1983; Cürçânî (v. 816/1413), Arap dili, fıkıh ve kelam alimidir. Basra ekolünün görüşlerine yakındır. Bk. Sadrettin Gümüş, "Cürçânî" md., *DİA*, c. VIII, İstanbul 1993, s. 134-136; Tehânevî, Muhammed b. Ala b.

Çalışmada bazı internet sitelerinden de makale, ansiklopedi maddesi ve tezlerin temininde istifade edilmiştir: Belîl Abdülkerim'in *ed-Delaletü'l-lüğaviyye* adlı makalesi delaleti ele almaktadır. Delaleti; delaleti lafziye, delaleti gayri lafziye olarak ikiye ayırmakta, ardından aklî, tabî ve vaz'î olarak daha alt kısımlara ayırmak suretiyle mantıkçıların tasnifine uygun bir şekilde incelemektedir. Abdülmuhsin b. Zebne'l-Mutîrî'nin *Taksîmu delaleti'l-elfâz* adlı makalesi de cümleleri hakikat-mecaz, haberî-inşâî, mutabakat-tazammun çerçevesinde değerlendiren bir içeriğe sahiptir.

Fiille ilgili Türkçe birkaç makaleyi de burada zikretmek uygun olacaktır. Çalışmalardan birisi Ahmet Bostancı'nın tercüme ettiği İbrahim es-Semerrâî'ye ait *Arapça'da Fiil ve Fiil Sistemi*'dir. Bu makalede Arapçadaki fiiller diğer dillerdeki fiillerle kıyaslanmaktadır. Fiillerin dil ekollerine göre amel etme durumları da değerlendirilen bir başka husus olarak ön plana çıkmaktadır.²⁰ Kadri Yıldırım'ın *Sülâsî Mücerred Fiillerin Mezid olmakla Kazandıkları Yeni Anlamlar* adlı makalesinde zaman içerisinde sülâsî (üç harfli) fiillere niçin ve nasıl harf ilavelerinin yapıldığı (mezîd hale getirildiği) anlatılmaktadır.²¹ Mehmet Ali Şimşek'in *Arap Dilinde Sülâsî Mücerret Siygalar ve Yapısal Çokanlamlılık Yönü* adlı makalesi kelimelerin sahip olduğu sözlük anlamlarının yanında konuşanın vurguları ve cümle içindeki durumuna göre kazandığı anlam çeşitliliğinden bahsetmektedir.²² Mustafa Kırkız'ın *Arap Dilinde Mastar ve Önemi* başlıklı makalesinde fiilin kökenine/neyden türediğine dair önemli bilgiler verilmektedir. Dil ekollerinin ihtilaflarının neyden kaynaklandığı anlatılmaktadır. Ayrıca fiile dair bazı malumatlar verilmektedir.²³

Türkçe literatürde konuyla ilgili bazı kitap, doktora, yüksek lisans tezi ve ansiklopedi maddeleri tezimizin hazırlanmasında bize yardımcı olmuştur. M. Reşit Özbalıkcı'nın *Arap Dili'nde Zaman Açısından Fiiller* kitabı fiillerde zaman konusunu detaylı bir şekilde tahlil etmiştir. Özbalıkcı, giriş bölümünde fiil kavramını, birinci bölümde mazi, ikinci bölümde muzâri ve üçüncü bölümde ise emir kavramını,

Ali el-Faruki, *Keşşâf ıstılâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm* (thk. Ali Dahrûc), Beyrut: Mektebetu Lübnân nâşirûn, 1996; Tehânevî (v. 1158/1745), *Keşşâf* adıyla başta Arap dili olmak üzere pek çok ilmin ıstılahlarını tanıtan bir sözlük telif etmiştir. Bk. Nasuhi Ünal Karaarslan, “*Keşşâf ıstılâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*” md., *DİA*, c. XXV, İstanbul 2002, s. 330-331.

²⁰ İbrahim es-Semerrâî, “Arapça'da Fiil ve Fiil Sistemi” (Çev. Ahmet Bostancı), *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, 2001, s. 351-358.

²¹ Kadri Yıldırım, “Sülâsî Mücerred Fiillerin Mezid olmakla Kazandıkları Yeni Anlamlar”, s. 209-248.

²² Mehmet Ali Şimşek, “Arap Dilinde Sülâsî Mücerret Siygalar ve Yapısal Çokanlamlılık Yönü”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XVI, 2012, Sayı: 2, s. 223-254.

²³ Mustafa Kırkız, “Arap Dilinde Masdar ve Önemi”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, 2010.

gösterdiği zamanlar açısından incelemiştir. İbrahim Özdemir'in *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık Vaz' İlminin Temel Meseleleri* isimli eseri de kelime türlerinin, özel olarak da fiilin vaz' ilmi açısından incelendiği önemli bir kaynaktır.²⁴ Mehmet Ali Şimşek, *Arap Dilinde Kelime Grupları ve Cümle Öğeleri* isimli eserinin fiil bahsinde fiili dil ekolleri açısından ele almış hem de fiilin delaletine dair malumat vermiştir.²⁵

Abdullah Yıldırım'ın *Vaz' İlmi ve Unkûdu'z-Zevâhir: Ali Kuşçu (İnceleme-Değerlendirme)* adlı yüksek lisans tezi de konumuzla alakalı çalışmalardan biridir.²⁶ Yıldırım birinci bölümde "Tarihsel Arka Plan" başlığı altında vaz' ilmi ile ilgili konuları incelemiştir. İkinci bölümde kelime ve delalet konularını da işlediği geniş bir çerçeve çizmiştir. Arap dilbilimciler ve mantıkçıların fiille ilgili yapmış oldukları tanımları tarihsel sıra içerisinde tahlil etmiştir. Tezimizde faydalandığımız bir diğer yüksek lisans çalışması da Mehmet Ali Şimşek'e aittir. *Arapça'da Zaman Kalıpları, Kullanım Alanları ve Türkçe'deki Zamanlarla Karşılaştırılması* adlı bu tez iki bölümden meydana gelmiştir.²⁷ Birinci bölümde mâzi, muzârî ve emir fiillerin göstermiş olduğu zamanları ve zamanı gösteren diğer yapıları işlemiştir. Bu bölümün mâzi, muzârî ve emir fiillerin zamanı göstermesi ile ilgili kısımları Reşit Özbalkıç'ın yukarıda ismini zikrettiğimiz eseriyle benzerlik arz etmektedir. Şimşek yapmış olduğu ilavelerle bu bölümü genişletmiştir. İkinci bölümde "Türkçe'de Zaman Kipleri ve Bunların Arapça'da İfade Ediliş Biçimleri" başlığı altında iki dil arasında zamanlar açısından karşılaştırmalarda bulunmuştur. Rumeysa İrem Yılmaz'ın, *Arap Dili Cümle Yapısında Muzârî Fiilin Yeri* isimli çalışması zikredeceğimiz önemli bir yüksek lisans tezidir.²⁸ Yılmaz giriş bölümünde kelâm, kelime ve kısımlarını ele almıştır. Birinci bölümde muzârî fiilin ne ifade ettiği ve dil ekollerine göre ne gibi farklılıkların olduğunu göstermiştir. İkinci bölümde ise muzârî fiilin zamana delaleti başlığı altında muzârî fiilin almış olduğu ekler ve bulunduğu bağlam dolayısıyla hangi zamanları gösterdiğini incelemiştir.

²⁴ İbrahim Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık Vaz' İlminin Temel Meseleleri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.

²⁵ Şimşek, *Arap Dilinde Kelime Grupları ve Cümle Öğeleri*, Sivas: Vizyon Yayıncılık, 2006.

²⁶ Abdullah Yıldırım, "*Vaz' İlmi ve Unkûdu'z-Zevâhir/Ali KUŞÇU (İnceleme-Değerlendirme)*", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007).

²⁷ Şimşek, "*Arapçada Zaman Kalıpları, Kullanım Alanları ve Türkçe'deki Zamanlarla Karşılaştırılması*" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997).

²⁸ Rumeysa İrem Yılmaz, "*Arap Dili Cümle Yapısında Fiili Muzârînin Yeri*" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014).

Konumuzla ilgili faydaladığımız doktora tezleri mevcuttur. Onlardan biri Mehmet Ali Şimşek'in *Arap Dilinde Çok Anlamlılık ve Karine İlişkisi* adlı tezidir.²⁹ Şimşek birinci bölümde lafız-anlam ilişkileri bağlamında delalet, vaz' ve lafız kavramlarını incelemektedir. İkinci bölümde karine, üçüncü bölümde de çok anlamlılık ve karine ilişkilerini incelemektedir.

Konumuzla ilgili bir başka doktora tezi de Ömer Türker'in *Seyyid Şerif Cürcânî'nin Tevil Anlayışı: Yorumun Metafizik, Mantıkî ve Dilbilimsel Temelleri* isimli çalışmasıdır. Türker üçüncü bölümde "Bir Varlık Alanı Olarak Dil" başlığı altında kelime türlerinin delaletini incelemiştir. Birinci bölümde dış varlık, ikinci bölümde "Bir Varlık Alanı Olarak Düşünce" ve dördüncü bölümde de "Kur'an'ın Anlaşılması" başlıkları altında tezini tamamlamıştır.³⁰

Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanan *Diyanet İslam Ansiklopedisi*'nde de tezimizle ilgili doğrudan iki madde bulunmaktadır. İlki M. Naci Bolay tarafından kaleme alınan *Delalet* maddesidir. Yazar mantık ilmi çerçevesinde konuyu ele almakta, delalet çeşitlerine yer vermektedir.³¹ Bir diğeri İsmail Durmuş tarafından yazılan *Nahiv* maddesidir. Burada kelime türlerinin isim, fiil ve harf şeklindeki taksiminin geçmişi ele alınmaktadır. Ayrıca dil ekolleri arasında fiilin tanımında farklı düşüncelere sebep olan amillerin neler olduğu açıklanmaktadır.³²

3. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Çalışmanın daha iyi anlaşılması açısından bazı kavramların bilinmesi faydalı olacaktır. Burada kelâm, lafız, kelime, fiil ve delalet kavramları incelenecektir.

3. 1. Kelâm (الْكَلَامُ)

Sözlük anlamı olarak kelâm "az ya da çok konuşulan şeye" denirken³³ Arap dilbilimcilerin ıstılahında مَا تَضَمَّنَ كَلِمَتَيْنِ "iki kelimeyi içine" alan bir terkiptir.³⁴ Bir başka

²⁹ Mehmet Ali Şimşek, "Arap Dilinde Çok Anlamlılık ve Karine İlişkisi" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000).

³⁰ Ömer Türker, "Seyyid Şerif Cürcânî'nin Tevil Anlayışı: Yorumun Metafizik, Mantıkî ve Dilbilimsel Temelleri" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006).

³¹ M. Naci Bolay, "Delâlet" md., *DİA*, c. IX, İstanbul 1994, s. 119.

³² Durmuş, "Nahiv" md., *DİA*, c. XXXII, İstanbul 2006, s. 300-306.

³³ İbn Manzûr, *a.g.e.*, "Kelm" md., s. 3922; Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, "Kelâm" md., s. 185.

ifadeyle bir kelimenin bir kelimeye isnad edildiği bir yapıdır. Kelam ile cümle bazen aynı anlamda kullanılmaktadır.³⁵ Kelâmı oluşturan lafızlar anlamlı olanlardır. Yani kelime konumuna gelenlerdir.

3. 2. Lafız (اللفظ)

Lafız kelimesi sözlük anlamı olarak “atmak” manasını ifade ederken³⁶ istilahta “insanın ağzından çıkan müstamel ya da mühmel (anamlı ya da anlamsız), sözlere denir.”³⁷ Yani bir insana isim olarak verilen Zeyd kelimesi bir lafızdır. Buna karşılık Zeyd’in tersi olan “deyz” de bir lafızdır. Ancak deyz kelimesinin Arap dilbiliminde bir karşılığı yoktur. İkisi de harfler (lafız) vasıtasıyla bilinmeleri açısından ortaklıklar. Ancak bunlardan anlamlı olanları, yani kelimeler tezimiz açısından ön planda olacaktır.

3. 3. Kelime (الكلمة)

Sözlükte kelime “insanın kendisiyle konuştuğu müfret ya da mürekkep şeye denir”.³⁸ Istilahta ise “müfret bir manaya vaz’ olunmuş (tahsis edilmiş) lafızdır”.³⁹ Kelimeler dilde kullanılan en küçük, anlamlı lafızlardır. İsim, fiil ve harf olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. İnsanlar arasında iletişimin gerçekleşmesi ya tek tek bu kelimeler ile mümkün olabilmekte veya bu kelimelerin bir düzen içerisinde bir araya getirilebilmesi (kelâm) ile mümkün olabilmektedir. Tezimizin konusu fiilin delaleti olması dolayısıyla diğer kelime türleri (isim, harf) üzerinde daha fazla durulmayacaktır.

3. 4. Fiil (الفعل)

Fiil sözlük anlamı olarak “her iş veya oluş” anlamına gelmektedir.⁴⁰ Istilah anlamı olarak “kendinde bir manası olan ve üç zamanla birleşen bir kelime çeşididir”.⁴¹ Bununla beraber fiilin, “zamana delalet eden”, “ت alması güzel olan”, “çekimlenebilen”, “tesniye ve cemi olmayan”, “sıfat olan mevsuf olmayan” , “ems” (أَمْس) ve “ğaden” (غَدًا)

³⁴İbn Manzûr, *a.g.e.*, s. 3921-3922; Cürçânî, *a.g.e.*, s. 185; Molla Câmi, Abdurrahman b. Nizameddin Ahmed, *Kâfiye Şerhi el-fevâid ez-ziyâiyye* (Çev. Abdurrahman Ercan Elbinsoy), İstanbul: Zaman Yayıncılık, 1987, s. 10.

³⁵ Tehânevî, *a.g.e.*, “Kelâm” md., c. II, s. 1372.

³⁶ İbn Manzûr, *a.g.e.*, s. 4053.

³⁷ Cürçânî, *a.g.e.*, “Lafız” md., s. 192.

³⁸ Tehânevî, *a.g.e.*, c. II, s. 1375.

³⁹ Cürçânî, *a.g.e.*, “Kelime” md., s. 185.

⁴⁰ İbn Manzûr, *a.g.e.*, “Fiil” md., s. 3438.

⁴¹ es-Sîrâfi, *a.g.e.*, s. 54-55; İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 27.

alan şeklinde farklı bakış açılarına göre de tanımı yapılmıştır.⁴² Bu farklı tanımları dilcilerin bakış açıları ve amaçlarının farklı olmasıyla açıklamak mümkündür.

Arap dilinde fiillerle anlamları arasında bir bağ olduğu dilcilerin çoğunluğunun görüşüdür.⁴³ Mesela bu manada فَعَّلَلة vezni, harflerindeki tekrarlar gibi tabiatında tekrar ve sallantı olan eylemler için kullanılır. زَلَّزَلَة (deprem) kelimesi yer kabuğunun tekrar eden sarsıntısını ifade etmek için türetilmiştir. مَسَكَ kelime kökü, çekme ve tutma anlamlarını ifade etmektedir. Bununla irtibatlı olarak insanın koklama organıyla koku arasındaki çekicilik dolayısıyla güzel kokuya مَسَكٌ denmiştir.⁴⁴ Aynı şekilde فَعَلَ (yapma) kelimesi de bütün yapma, etme, oluş, meydana gelme eylemlerine “fiil” olarak genel ad olmuştur.⁴⁵

Fiilin diğer kelime türleriyle benzerlik ve farklılıklarının incelenmesi de konunun daha iyi anlaşılması açısından yararlı olacaktır. Bu çerçevede fiil, isimden üç zamandan birini göstermesi (yani geçmiş, gelecek ve şimdiki zaman) yönüyle ayrılmaktadır. Fiiller üç zamandan biri ile varlık sahasına çıkmaktadır. İsimlerin ise zamanla zorunlu bir bağı yoktur. Mesela saat (السَّاعَةُ) kelimesi bir isimdir ve zaman ifade etmektedir. Fiil gibi bir vezin, kalıp dolayısıyla değildir. Zaman anlamının yanında başka bir anlam da ifade etmemektedir.

Buna karşılık fiil “kendinde bir mana”sı olması yönüyle isimle benzerlik arz etmektedir. İsim ve fiil bir başka kelimeye ihtiyaç duyulmaksızın tek başına bir anlam ifade etmektedir.⁴⁶ Mesela كَتَبَ dediğimizde bir yazma eylemi anlaşılmakta, بَابٌ dediğimizde zihnimizde bir nesne yani kapı belirlemektedir. Hâlbuki harfler bir anlam ifade etmek için isim ya da fiilden birine ihtiyaç duymaktadır. Örneğin ilâ (الي) harfi cerri “-e, -a” anlamı ifade etmekte olup ardından bir isim gelmeden ortaya bir mana çıkmamaktadır. Ancak ذَهَبْتُ إِلَى الْمَدْرَسَةِ (okul-a gittim) cümlesinde olduğu gibi cümle içerisinde failin yapmış olduğu eylemin yönü hakkında bilgi vermektedir. Harf-i cerler

⁴² Karîre, *a.g.e.*, s. 120-121.

⁴³ Ahmet Bulut, “Arap Dilinde İlk Siga Meselesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. VII, Sayı: 7, 1998, s. 710.

⁴⁴ Kadri Yıldırım, *Arap Dili Morfolojisinde Kelime Retoriği*, Diyarbakır: Dizgi Montaj ve Basım, 2005, s. 35-37.

⁴⁵ Şimşek, *Arap Dilinde Kelime Grupları ve Cümle Öğeleri*, s. 32.

⁴⁶ es-Sîrâfi, *a.g.e.*, s. 52.

ancak bir başka kelimenin katılımıyla bir anlam ifade etmektedir. Böylece harflerin temel görevinin isimle fiil arasında bağ kurmak olduğu anlaşılmaktadır.

Fiiller aşağıda zikredilen bazı özellikleriyle anlaşılır:

1. İsimler başlarına harf-i cer (فی, مِنْ) gibi) alabilirken, fiillerin harf-i cer alması mümkün değildir.⁴⁷

2. İsimlerin başına elif-lâm (ال) takısı gelebilirken fiiller elif-lâm takısı alamaz.⁴⁸

3. Fiiller قَدْ, لَمْ, سَوْفَ, كُنْ ve لَمَّا alabilir, قُمْ gibi emir olabilirler. İsimler bunları kabul etmeyip emir de olamazlar.⁴⁹

4. İsimden haber verilir; mübteda/özne olabilirken, fiilden haber verilemez; fiil özne olamaz, yüklem olur.⁵⁰

5. Fiilin kelimeleri artabilir. Mesela üç harfli bir fiile (كُتِبَ) bir harf eklenip (مَكْتُوب) yeni bir anlam elde edilebilirken harflerde bu görülmez.⁵¹

6. İsimler iraba konu olurken fiillerin bir kısmı hariç iraba konu olmayıp mebnidirler.⁵² Yani isimlerin son harekeleri değişirken fiillerin sonunda bir değişiklik olmamaktadır. Bunlar fiili diğer kelime türlerinden ayıran bazı özelliklerdir.

Görüldüğü üzere fiilin diğer kelime türlerinden farklı özellikleri vardır. Bu özellikler ile fiiller tanınmaktadır. Fiilin “kendinde bir manası olması”, “zaman içermesi” gibi isimle ortak bazı hususiyetleri varken harfle hiçbir benzerliği yoktur. Harf, “isim ve fiil olmayıp bir mana ifade eden” kelimelere denir. Harfler tek başına kullanıldığında bir anlam ifade etmezler. İsim ve fiile yardımcı olup onların anlamlarına katkıda bulunurlar.⁵³

Fiil; hades, faile nispet ve zaman olmak üzere üç unsurdan oluşmaktadır.

3. 4. 1. Hades

⁴⁷ ez-Zeccâci, *el-Cümel*, s. 1.

⁴⁸ İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 29.

⁴⁹ İbn Hişâm, s. 36.

⁵⁰ İbnu's-Serrâc, *a.g.e.*, s. 37; el-Enbârî, *Esraru'l-Arabiyye*, s. 4.

⁵¹ Kadri Yıldırım, *Arap Dili Morfolojisinde Kelime Retoriği*, s. 26.

⁵² Müberred, *a.g.e.*, c. IV, s. 80.

⁵³ es-Sîrâfî, *a.g.e.*, s. 52.

Hades; eylem, oluş manalarına gelen fiilin üç delaletinden biri olup fiilin kökü olarak kabul edilmektedir. Fiilin faile nispet ve zamana olan delaletleri bunun üzerine bina edilmektedir.

Masdar (hades), yani fiili oluşturan harfler yalın haliyle bir kelime türü olan isim başlığı altında zikredilmektedir.⁵⁴ Masdar; mâzî, muzârî veya istikbal zaman kalıplarından birine büründüğünde ise isim kategorisinden çıkıp fiil olmakta ve hadese (eyleme) delalet etmektedir.

Fiili meydana getiren kök masdardır; bir başka ifadeyle masdar fiilin eyleme delalet eden harfleridir. Fiil kategorisinde değerlendirilmesi için geçmiş zaman (فَعَلَ), şimdiki zaman (يَفْعَلُ) veya gelecek zaman (اَفْعَلُ) ifade eden zaman kalıplarından biri ile kullanılması gerekmektedir. Fiil dediğimiz kelime türünün varlık sahasına çıkmasında fiiliyata geçmemiş masdar (hades) en önemli öge durumundadır denilebilir.

3. 4. 2. Zaman

Fiilin delaletlerinden biri de zamanı göstermesidir. Arap dilinde zamanı gösterme öncelikle fillerin bir özelliğidir. Bu, fiilin kalıplarının meydana getirdiği bir delalettir.⁵⁵

Bir kelime zaman anlamı içeriyorsa ya isim ya da fiildir. Vezni (اَفْعَلُ - يَفْعَلُ - فَعَلَ) dolayısıyla zaman anlamı içeriyorsa fiil, سَاعَةٌ gibi onu oluşturan harflerden dolayı ise isimdir.

Kelime türlerinden sadece fiiller zorunlu olarak zamanı göstermektedirler.⁵⁶ İsimler bir kaç kelime hariç zamanla bağı olmayan sadece bir anlam ifade eden kelimelerdir. Harflerin ise zamanla bir ilişkisi yoktur.

Fiiller üç zamanı gösterir ki bu, masdarların üzerine inşa edilen kalıplar vasıtasıyladır. Nahivcilerin tamamı fiilin zamanı gösterdiğine dair görüş birliği içerisinde. Gösterdiği zamanların sayısı hususunda farklı düşünceye sahiptirler. Fiilin üç zamanını kabul eden Basralı dilbilimcilerdir. Kûfeli dilcilere göre ise fiilin aslı mâzî ve muzârî olmak üzere iki sigadan ibarettir.⁵⁷

⁵⁴ İbnu's-Serrâc, *a.g.e.*, s. 36.

⁵⁵ Şimşek, *Arap Dilinde Kelime Grupları ve Cümle Öğeleri*, s. 32.

⁵⁶ Farabî, *el-Mantık inde'l-Farabî* (thk. Refik el-Acem), Beyrut: Dâru'l-meşrık, 1985, s. 134.

⁵⁷ Özbalkıç, *a.g.e.*, s. 194.

3. 4. 3. Faile Nispet

Fiilin delaletlerinden üçüncüsü fiilin bir faili göstermesidir. Fiilin bu delaletine “her fiilin bir faili olur” anlayışıyla ulaşılmaktadır. Fiilin bu delaleti onun en zayıf yönüdür. Diğer delaletleri hades ve zaman somut olarak bilinirken yani harfler ve hareketler vasıtasıyla anlaşılırken failinin bilinmesi ise aklî bir çıkarımla olmaktadır.

3. 5. Delalet (الدَّالَّةُ)

Sözlük anlamı olarak delalet “yol gösterme, kılavuzluk etme” anlamına gelirken⁵⁸ ıstılah anlamı olarak “vaz’ı bilen kimseye nispetle lafız söylenildiğinde lafızdan anlamın anlaşılması” manasına gelmektedir.⁵⁹ Delalet, kelimenin hangi anlam için konduğunu bilen kimsenin, kelimeyi (lafız) işittiğinde anlama vakıf olmasıdır. Delaletin gösteren (lafız vb.) tarafı “dâll”, gösterilen (anlam) tarafı ise “medlûl” olarak adlandırılmaktadır.⁶⁰

Kelimeler insanlar için anlamlara ulaşma vasıtasıdır. Anlamlara ulaşma, kelime dışında sembol vb. işaretlerle de gerçekleşebilmektedir. Bunlardan kelimelerle ilgili olanlar lafzî, kelime dışındakiler de gayr-i lafzî olarak isimlendirilmektedir. Bu iki kategori kendi içinde akli, tabii ve vaz’î olmak üzere üç alt bölüme ayrılmaktadır.⁶¹

Delaletin anlaşılması aklî bir çıkarımla olmakta ise delalet aklî, tabii bir durum ise delalet tabii, vaz’ sonucunda ise delalet vaz’î olmaktadır. Aklî delalete, karda görülen bir ayak izinin oradan birinin geçtiğine delalet etmesi örnek olarak verilebilir. Ayak izlerinden (gösteren) o yerden birinin geçtiğini çıkarmak akılla elde edilen bir bilgidir. Tabii delalete örnek insanın yaratılışı icabı utandığında yüzünün kızarmasıdır. Bu durumda yüzün kızarmasının utanmaya delaleti tabii bir delalettir. Vaz’î delalete bir şeyin bir anlam için belirlenmesidir ki onu gösteren lafız da olabilir lafız dışı şeyler de olabilir. Mesela trafikte kırmızı ışığın arabaların durması için belirlenmesi toplumsal bir tayinle oluşturulmuş, gayr-i lafzî delalettir.⁶²

Delaletin meydana gelmesi için dâll ve medlûl arasında bir tayin işleminin gerçekleştirilmesi şu şekilde izah edilebilir:

⁵⁸ İbn Manzûr, *a.g.e.*, “Delele” md., s. 1413-1414.

⁵⁹ Tehânevî, *a.g.e.*, c. I, s. 788-789.

⁶⁰ Tehânevî, c. I, s. 786-789.

⁶¹ M. Naci Bolay, “Delâlet” md., *DİA*, c. IX, İstanbul 1994, s. 119.

⁶² Abdullah Yıldırım, *a.g.e.*, s. 73-74.

ذ, ه, ب harflerinden oluşan ذَهَبَ (gitti) kelimesi zikredildiğinde zihin bir gitme eyleminin varlığına ulaşmaktadır. Aynı şekilde ك, ت, ب harflerinden oluşan كِتَابَ kelimesi de zikredilince iki kapak arasındaki bir nesnenin varlığı anlaşılmaktadır. Bu harflerden bahsedilen anlamların anlaşılması için bu kelimelerin bu anlamlar için konduğunun diğer bir deyişle vaz' edildiğinin bilinmesi şarttır. Aksi takdirde delalet gerçekleşmez. Yani ذ, ه, ب harfleri işitilir ancak bir gitme eyleminin ifade edildiği anlaşılamaz. Delalet bir anlam için belirlenen lafzın o anlama tayin edilmesinden (vaz' işleminden) sonra meydana gelen ikinci bir durumdur. Daha iyi anlaşılması için şöyle bir örnek verilebilir: Bisiklet diye bir alet icat edildiğinde insanlar buna b-i-s-i-k-l-e-t harflerinden oluşan bir lafız türettirler (vaz' ettiler). Vaz' işleminden sonra bisiklet kelimesi zikredilince iki tekerlekli icat anlaşılmaktadır. Bisiklet lafzı söylendiğinde o aletin anlaşılmasına, yani kelimedenden anlama ulaşılmasına delalet denmektedir.

Herhangi bir fiilin istenilen anlama delaleti o fiilin, istenilen anlamlar için vaz' edilmesi ile mümkün olabilmektedir. Mühmellerin (anlamsız lafızların) bir anlama delaleti söz konusu değildir. Kelimeler ağızdan çıkan lafızlardır. Bu lafızlar anlamlar ile eşleştirildiğinde delalet gerçekleşebilir. Kelime dışında toplum tarafından tayin edilen şekil, resim, işaret ve benzeri şeyler de lafızlar gibi ilgili anlama delalet eden göstergeler arasında yer alır.

BİRİNCİ BÖLÜM

FİİLİN DELALETİNİN TARİHİ SÜRECİ

Bu bölümde hicrî 2. asırdan 10. asra kadar geçen süre içerisinde dilcilerin fiilin tanımında öne çıkardıkları hususlar tahlil edilmeye gayret edilecektir. Basra ve Kûfe dil ekollerinin fiilin delaletine dair savundukları görüşler değerlendirilmeye çalışılacaktır. Dilcilerin fiil tanımlarında mantık etkisiyle yapmış oldukları değişiklikler tahlil edilecektir.

1. 1. ARAP DİLBİLİMİNİN FİİLİN DELALETİNE KATKILARI

Fiil teriminin ve Arap diline dair diğer pek çok terimin oluşumu ilk dönem nahivcilerinin büyük gayretleri neticesinde meydana gelmiştir. Bu dilbilimcilerin etkileri günümüze kadar da devam etmektedir.

1. 1. 1. Fiil Teriminin Oluşumu

Arap kelimasının temeli olan isim, fiil ve harf üçlü taksimini Hz. Ali'ye dayandıran rivayetler vardır.⁶³ Bu taksim, kendinden öncekilerin nahve dair bilgilerini derleyen ve Arap gramerine dair yazılı ilk eser olan Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ında mevcuttur.⁶⁴ Fiil lafzını bir terim olarak kullanan ilk kişi Sîbeveyhi'nin hocası Halil b. Ahmed (v. 175/791)'dir.⁶⁵

⁶³ Mehmet Şirin Çıkar, “*Nahivciler İle Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*” (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001), s. 166.

⁶⁴ Özbalıkcı, *a.g.e.*, s. 207.

⁶⁵ *Manzûmetü'n-nahviyye* adlı eserinde Halil b. Ahmed fiil teriminden çokça bahsetmiştir. Fakat fiili tanımlamamıştır. Bk. Halil b. Ahmed, Ebû Abdîrrahman Amr b. Temim el-Ferahîdî, *Manzûmetü'n-nahviyye* (thk. Ahmed Afîfî), Kahire: Dâru'l-kütübu'l-Mısırî, 1995, s. 7; Halil b. Ahmed (v. 175/791), Arap dilbilimine büyük katkılar sunan müstesna âlimlerden biridir. *el-Kitâb*'ın müellifi Sîbeveyhi'nin hocasıdır. Sîbeveyhi bu eseri çoğunlukla Halil b. Ahmed'in derslerinde aldığı notlardan meydana getirmiştir. Kur'anı Kerim'de kullanılan fetha, damme ve kesra işaretlerini de tespit eden Halil b. Ahmed'dir. Ayrıca *Kitâbu'l-Ayn* adlı bir lügati Arap dilbilimine kazandırmıştır. Bk. Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Halil b. Ahmed” md., *DİA*, c. XV, İstanbul 1997, s. 309-312.

Sîbeveyhi, diğer kelime türlerine kısaca temas edip geçmesine rağmen fiili açıklamıştır.⁶⁶ ez-Zeccâcî (v. 337/949) bu açıklamayı fiilin diğer kelime türlerine göre anlaşılmasının daha zor olmasına bağlamaktadır.⁶⁷ Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ta yapmış olduğu alıntıların çoğunluğu Halil b. Ahmed'e aittir.⁶⁸ Dolayısıyla kelimenin üçlü taksimi ve fiilin tanımlanmasına dair ortaya konan bilgi birikiminde Halil b. Ahmed'in etkisinin olduğu düşünülebilir.

وَأَمَّا الْفِعْلُ فَأَمَثَلَهُ أَخَذْتُ مِنْ لَفْظِ أَخَذَاتِ الْأَسْمَاءِ وَبُنِيتُ لِمَا مَضَى وَلِمَا يَكُونُ وَلَمْ يَقَعْ وَمَا هُوَ كَائِنٌ

Sîbeyehi fiili “Fiile gelince varlıkların eylemlerinin lafızlara dökülmüş halidir. Mâzî, müstakbel ve hazır için binası (formu) vardır.” şeklinde tanımlamıştır.⁶⁹ Bu tanımdan fiilin, kalıpları vasıtasıyla üç zamanı gösterdiği anlaşılmaktadır. “Varlıkların eylemlerinin (ehdâsu'l-esmâ) lafızlara dökülmüş halidir” şeklindeki ifadesi ile fiilin masdarlardan türediğini savunmaktadır. Tanımın devamında vermiş olduğu سَمِعَ، ذَهَبَ (gitti, işitti) fiil örnekleri ile fiilin geçmiş zamanından، يَضْرِبُ، يَذْهَبُ (gidiyor, vuruyor) fiil örnekleri ile şimdiki zamanından ve أَقْتُلُ، إِضْرِبُ (öldür, döv) örnekleri ile gelecek zamanından bahsetmektedir. Tanımda geçen أَمَثَلَهُ “misaller” ise formu/kalıbı olan şeyler için kullanılan bir ifadedir.⁷⁰ Bu, tanımın devamında örnek verirken kullanmış olduğu أَيْنِيَّة “binalar/vezinler” kelimesinden anlaşılmaktadır.⁷¹ Yani fiil, formu (vezni) olan ve üç zamanı kapsayan bir kelime türüdür. Bununla birlikte fiil formu olan bazı isimlerden de üç zaman için tahsis edilmiş fiil kalıplarıyla ayrılmaktadır. Böylece hicri 2. asır gibi erken bir dönemde fiilin, hades (oluş) ve zaman olmak üzere iki delaletinin kabul edildiği görülmektedir. Sîbeveyhi'den sonra Basra ekolü nahivcileri bu yaklaşımı devam ettirmişlerdir.⁷²

⁶⁶ Sîbeveyhi İsmi, adam, at ve duvar gibi şeylerdir şeklinde açıklamıştır. Harfî de “bir mana için gelen ancak isim ve fiil olmayandır” şeklinde genişçe ifade etmiştir. Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, Bulak: el-Matbaatü'l-kübra'l-emîriyye, 1898, s. 2.

⁶⁷ ez-Zeccâcî, *el-İzâh*, s. 49.

⁶⁸ Salih Zafer Kızılkı, “*Arap Grameri Ekolleri*”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), s. 51.

⁶⁹ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, s. 2.

⁷⁰ Sîbeveyhi, s. 2.

⁷¹ Karîre, *a.g.e.*, s. 120-121.

⁷² ez-Zeccâcî, *el-Cümel*, s.1; es-Sîrâfî, *a.g.e.*, s. 54.

Fiil teriminin oluşumu ve delaletinin tespiti hususunda Basra ekolü dilcileri öncü olmuşlardır. Bununla birlikte Kûfe dil ekolüne bağlı dilciler pek çok konuda olduğu gibi fiilin delaleti meselesinde de Basra ekolünün görüşlerine karşı çıkmışlardır.

1. 1. 2. Basra ve Kûfe Dil Ekollerine Göre Fiilin Delaleti

Arap dili, Basra ve Kûfe dil ekollerinin çalışmaları neticesinde meydana gelmiştir. Bununla birlikte iki büyük dil ekolü olan Basra ve Kûfe dil ekolleri arasında terimlerin isimlendirilmesinde ayrılıklar olmuştur. Mesela Basralı dilcilerin “cer” terimine karşılık Kûfeli dilciler “hafđ”, yine Basralıların “zarf” terimine karşılık Kûfeliler “sıfat” terimini kullanmışlardır.⁷³ Arapçanın sistemleşme aşamasında fiilin kaynağının ve iki delalet türünün tespit edilmiş olması büyük önem arz etmektedir. Çünkü iki büyük dil ekolü olan Basra ve Kûfe dil ekolleri⁷⁴ arasında fiilin kaynağı ve delalet ettiği şey hakkında uzlaşıdan söz edebilmek mümkün değildir.

Fiilin kaynağının masdar olması, üç zamanı göstermesini Basra ekolü nahivcileri savunmaktadır. Kûfe ekolüne göre ise fiilin kaynağı masdar değildir. Bilakis mazi fiil kök konumundadır.⁷⁵ Fiiller masdara kaynaklık etmekte ve iki zamanı göstermektedir.⁷⁶ Kûfe ekolü nahivcilerine göre fiil illetli olduğunda masdar da illetli olmakta, masdarlar fiillerde amel etmekte vb. birtakım özellikleri dolayısıyla masdar fiile kaynaklık etmektedir. Basralıların getirmiş oldukları delillerin nahivcilerin çoğunluğu tarafından kabul gördüğünü dolayısıyla masdarın, fiilin kaynağı olduğunu ifade etmemiz gerekmektedir.⁷⁷

⁷³ Durmuş, “Nahiv” md., c. XXXII, s. 304.

⁷⁴ Arap grameri hicrî 2. yüzyıl itibarı ile esasları belirlenmiş bir ilim olarak teşekkül etmiştir. Basra ve Kûfe’de oluşan dil ekolleri gramere dair pek çok hususu sistemli bir yapıya kavuşturmuştur. Basra dil ekolü Halil b. Ahmed’in koymuş olduğu esaslar etrafında şekillenmiş, Sîbeveyhi’nin *el-Kitâb*’ı ile somut bir yapıya kavuşmuştur. el-Müberred, es-Sîrâfi ve Zeccâc gibi dilcilerle gelişimini devam ettirmiştir. Kûfe dil ekolü, Basra ekolüne karşı yeni görüşlerin savunulduğu bir gramer okuludur. el-Kisâfi, el-Ferrâ ve Sa’leb gibi meşhur dil alimleri bu ekolün oluşumunda önemli isimlerdir. Basra dil ekolü müntesipleri gramer sistemlerini oluştururken fasih bedevilerden seçtikleri dil malzemesini tercih etmiş, Kûfeliler aynı titizliği göstermemiştir. Basra’nın çöle yakın olması sağlam semâ ürünleri elde etmesini sağlamıştır. Arap gramerinin günümüze ulaşan ilk eseri olan *el-Kitâb*, Basra ekolü dilcilerinin gayretli çalışmalarının bir ürünü olup Basralıların gramere dair yetkinliğini gösteren önemli bir göstergedir. Bk. Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsiler” md., *DİA*, c. I, İstanbul 1998, s. 41; Durmuş, “Nahiv” md., c. XXXII, s. 300-306.

⁷⁵ Kırkız, a.g.e., s. 209.

⁷⁶ İbn Fâris Ahmed b. Fâris b. Zekerîyya b. Muhammed, *es-Sâhibi fî fikhî’l-lügati ve süneni’l-arabi fî kelâmiha* (thk. Mustafa Şuveyni), Beyrut: el-Mektebetü’l-lugaviyyetu’l-alemiyye, 1963, s. 86; İbn Fâris(v. 395/1004), Kûfe dil ekolüne mensup dil ve edebiyat âlimidir. *Mu’cemu mekâyisü’l-lüga ve Mücmelü’l-lüga* meşhur eserleridir. Bk. Hüseyin Tural, “İbn Fâris” md., *DİA*, c. XIX, İstanbul 1999, s. 479-481.

⁷⁷ ez-Zeccâcî, *el-İzâh*, s. 56-57.

Fiilin zamanı gösterdiğine dair bütün nahivciler ittifak halindedirler. Kûfe ekolü dilbilimcilerinden el-Kisâî (v. 189/805) ve el-Ferrâ (v. 207/822) fiili *ما دلّ على زمان* “fiil zamana delalet edendir” şeklinde ifade etmekte ve bu zamanların mâzî ve muzârî olduğunu savunmaktadırlar.⁷⁸ Elbette zamana delalet eden sadece fiiller değildir ancak fiillerin zamandan ayrı düşünülmesi de imkânsızdır. Burada fiili diğer kelime türlerinden ayıran önemli bir farka temas edilmiştir. Basra ekolüne müntesip dilciler de tanımlarında fiilin zamana delaletine vurgu yapmışlardır. Sîbeveyhi’nin, fiilin üç zaman kalıbından bahsetmesi ve sonraki Basra ekolü dilbilimcilerinin *مُقْتَرَنٍ بِأَحَدِ الْأَزْمَنَةِ الثَّلَاثَةِ* “üç zamandan birine bitişik” şeklindeki vurguları fiilin zamana delaletinin onun ayrılmaz bir parçası olduğunu göstermektedir. Ancak göstermiş olduğu zamanların çeşidi hakkında yukarıda da ifade edildiği üzere dil ekolleri arasında bir uzlaşmadan söz etmek mümkün değildir.

Kûfeliler fiilin mâzî ve muzârî olmak üzere iki zamanın olduğunu savunmaktadırlar. Emir fiil onlara göre muzârînin meczumlu (cezm edilmiş) halidir.⁷⁹ Basralılara göre emir fiil iraba konu olmamakta ve müstakil bir zaman (gelecek zaman) ifade etmektedir. Basralılara göre fiilin zamanları üçtür ve sadece muzârî fiilin bir kısmı bazı özelliklerinden dolayı murabdır. Emir fiilin muzârînin bir hali olması söz konusu değildir. Tercih edilen görüş de Basralıların görüşüdür.⁸⁰

1. 1. 3. Sarf ve Nahiv İlmi Açısından Fiilin Delaleti

Fiilin zamanları (mâzî, muzârî, istikbal), sahih-illetli, mâlum-mechûl olması vb. durumlar fiilin kelime bilgisi demek olan sarf alanı ile ilgili konulardır.⁸¹ Fiilin cümle içerisindeki durumunu incelemek ise nahiv alanının konusudur. Arap dilbilimciler fiili cümle içerisindeki durumuna göre tanımlamışlardır. Bu çerçevede fiilin; haber (yüklem)

⁷⁸ Karîre, *a.g.e.*, s. 121; Ali b. Hamza b. Abdillâh el-Kisâî (v. 189/805), kıraat imamı ve nahiv alimidir. Kûfe nahiv mektebinin kurucusu olup Basra mektebi alimlerinden Halil b. Ahmed’den dersler almıştır. Nahiv ilmini fasih bir şekilde öğrenmek için çölde Hicaz, Necid ve Tihame kabilelerine gitmiştir. Geniş bilgi için bk. Tayyar Altıkulaç, “Kisâî, Ali b. Hamza” md., *DİA*, c. XXVI, İstanbul 2002, s. 69-70; Ebû Zekerîyya Yahya b. Ziyâd b. Abdillâh el-Ferrâ (v. 207/822), Arap dili ve tefsir alimi olup Kisâî’nin talebesidir. Halil b. Ahmed ve Yunus b. Habîb gibi dilcilerden dersler almıştır. Arap dilinin özelliklerini ve kurallarını tespit etmede büyük hizmetleri olmuştur. Bk. Zülfikar Tüccar, “Ferrâ” md., *DİA*, c. XII, İstanbul 1995, s. 406-408.

⁷⁹ Kûfelilere göre *إِذْهَبْ* (git), *اُكْتُبْ* (yaz) gibi emir kelimelerinin sonundaki cezm onun mukadder bir lam tarafından cezm edildiğini göstermektedir. Bu lamın düşmesi de çok kullanımdan kaynaklanmaktadır.

⁸⁰ Basra ve Kûfe ekollerinin zaman ihtilafıyla alakalı bk. Özbalkıç, *a.g.e.*, s. 194 vd.

⁸¹ Özbalkıç, s. 1.

olup mübteda (özne) olmaması⁸², müsned olup müsned ileyh olmaması⁸³, irab almaması vb. tanımlar fiilin cümle içindeki durumunu izah etmek için kullanılan ifadelerdir.

İlk dönem dilbilimcilerden Müberred fiili, amel-mamul, irab merkezli bir yaklaşımla açıklamaya çalışmıştır. Aslında Sîbeveyhi de *el-Kitâb*'ı yazarken amel kavramına çokça yer vermiştir.⁸⁴ Bununla birlikte Sîbeveyhi fiili tanımlamıştır. Müberred fiili tanımlamayıp *وَ كَانَ حَدَّهَا أَلَّا يُعْرَبَ شَيْءٌ مِنْهَا* “herhangi bir amilin amelinden etkilenmeyen” şeklinde amel etmesi yönüyle değerlendirmeyi tercih etmiştir.⁸⁵ Yani ona göre fiilin irab durumunun ne olduğu ön plandadır. Buna göre Müberred'in fiile yaklaşımı, cümle içerisindeki durumuna göre değerlendirme şeklinde olmuştur denilebilir.

Kelimelerin tek başına kullanımı ile (herhangi bir isnad olmadan) anlamların tam olarak ortaya çıkamayacağı düşünüldüğünde fiilin cümle içindeki konumunu bilmek önemli hale gelmektedir. Arap dilinde cümle oluşumu için cümlelerin ya iki isim ya da en az bir isim ile bir fiilden oluşması gerekmektedir. İki ismin birbirine isnadı ile cümle kurulabilirken iki fiilin birbirine isnadı ile cümle kurulması mümkün değildir. Yani fiil yüklem olabilirken özne olamamaktadır. Dolayısıyla özne olacak bir isme ihtiyaç duyulmaktadır. Yine iki harfin birbirine isnadı ya da bir harf ile bir fiilin isnadı ile de cümle oluşturulamamaktadır. Anlamlı, faydalı bir cümle kurabilmek için fiil, isimden sonra ikinci derecede önemli bir kelime türü olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸⁶ Bu durumu örneklerle izah edelim:

أَحْمَدُ “Ahmed” ve *مُجْتَهِدٌ* “çalışkan” şeklinde isim olan iki kelimeyi birbirine isnad etmeden zikrettiğimizde burada sonsuz sayıda insana verilebilecek bir isim (Ahmed) ve bir özellikten (çalışkan) bahsedilmiş olunur. Bu kelimeleri birbirine isnad ettiğimizde *أَحْمَدُ مُجْتَهِدٌ* “Ahmed çalışkandır.” şeklinde anlamlı bir cümle meydana gelmektedir. Bir başka deyişle çalışkanlık ile Ahmet arasında bir ilgi kurulmaktadır. Böylece Ahmed'in sahip olduğu özellikten haberdar olabilmekteyiz.

Bir başka örnek ise şöyledir: *جَاءَ* “geldi” ve *أَحْمَدُ* “Ahmed” kelimeleri fiil ve isimden oluşan bağımsız kelimelerdir. Bu kelimelerin belli bir düzen içerisinde bir

⁸² İbnu's-Serrâc, *a.g.e.*, s. 37.

⁸³ el-Enbârî, *Mensûru'l-fevaid*, s. 24.

⁸⁴ Kızıklı, *a.g.e.*, s. 53.

⁸⁵ Müberred, *a.g.e.*, c. IV, s. 80.

⁸⁶ İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 46-47.

araya getirilip aralarında anlamsal bir bağ kurulması ile bir başka deyişle birbirine isnad edilmesi ile anlamlı bir cümle meydana gelmektedir.⁸⁷ Karşıdaki insan bu kelimeleri duyduğunda isnad dolayısıyla zihninde Ahmed'in geldiğine dair bir yargı oluşmaktadır. جاء أَحْمَدُ "Ahmed geldi" manasına gelen bu cümlede جاء fiili yüklem, أَحْمَدُ ismi ise öznedir. Buna karşılık قَامَ ذَهَبَ şeklinde iki fiil ile cümle oluşturulmadığı gibi, مِنْ ذَهَبَ şeklinde bir fiil ve bir harf ile de cümle meydana gelmemektedir.

Yukarıda fiilin cümle içinde kazandığı bazı durumlardan bahsettik. Bunlara ilaveten bazı fiillerin irab alması da üzerinde durulması gereken önemli bir noktadır. Cümlede iraba konu olan kelime türü isimlerdir. Bazı fiiller de (başına ن, ي, ت, ا) harflerinden biri gelen muzârî fiiller) iraba konudurlar. Yani muzârî fiillerin de isimler gibi sonlarında değişiklikler meydana gelmektedir. Bunu fiilin tanımlanması ile ilgili yaklaşımında fiilin amel etme durumunu önceleyen Müberred'in izahlarıyla açıklamaya çalışalım.

Müberred'e göre fiiller üç kısımdır ve bunlardan bir kısmı özel bir nedenle irab almaktadır. Bu durum "fiillerin, irab almazlar" genel kaidesine aykırı görülmemelidir. Zira isimler de kaide itibarıyla murebtirler.⁸⁸ Bazı isimler (keyfe, izâ gibi) bu kurala uymayabilmektedir.⁸⁹ Bu durumda birtakım fiillerin iraba konu olmasıyla fiilin delaletinde bir değişiklik olmayıp sadece o fiillerin harekelerinde bazı değişiklikler meydana gelmektedir.

Mâzî ve emir fiiller irab almazlar. Muzârî fiiller bazı yönlerden isme benzemeleri dolayısıyla iraba konudurlar.⁹⁰ Bu özellikleri onları fiil olmaktan

⁸⁷ İsmail Güler, "Arapça'da İsnad ve Eksilteli Yapılara Bazı Yeni Yaklaşımlar", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXII, Sayı: 1, 2013, s. 29-38.

⁸⁸ Mehmet Talû, *Arap Dili ve Edebiyatı Nahiv İlmi*, c. III, Kayseri: Özak Ofset, 1986, s. 245-256.

⁸⁹ Talû, s. 256-263.

⁹⁰ Birgivi, İzhar adlı eserinde fiili muzârînin üç hususta isme benzemesi dolayısıyla iraba konu olduğunu anlatır. Onlardan birincisi lafzen, ikincisi manen, üçüncüsü ise istîmâlendir. Lafzen benzerlik, bir isim olan (ismi fail) يَضْرِبُ kelimesi ile fiili muzârî olan رَجُلٌ kelimeleri arasındaki benzerliklerdir. İki kelimenin de ilk harfleri harekeli olup ikinci harfleri harekesizdir. İkincisi manen benzerliktir ki kelimelere katılan bir takım ilaveler vasıtasıyla meydana gelmektedir. Örneğin bir isim olan رَجُلٌ "adam" kelimesi herhangi bir şahsı ifade ederken الرَّجُلُ şeklinde başına bir ا takısı getirdiğimizde bilinen bir şahsı ifade etmektedir. Aynı şekilde iki zamana da ihtimalli (şimdiki zaman ve gelecek zaman) bir muzârî fiil olan يَضْرِبُ kelimesi başına bir لَ edatı getirdiğimizde لَ يَضْرِبُ (asla vurmayacak) anlamına gelen bir manayı ifade etmektedir. Yani edat vasıtasıyla tek bir zaman (gelecek zaman) ile kayıtlı hale gelmiştir. Sonuncu benzerlik istimalen yani kullanım bakımından benzerliktir. Bu açıdan ismi fail de muzârî fiil de nekre bir isme sıfat olma konusunda ortaklıklar. رَجُلٌ ضَارِبٌ "vuran adam" terkinde رَجُلٌ kelimesi nekre bir isimdir ve

çıkarmamaktadır. Fiiller amil olur, amil almazlar. Aksi takdirde fiile de bir amil, onun amiline de bir amil gerekir ki bu da sonsuza kadar uzar gider. Harfî cerler nasıl ki isimde amel ederlerse fiiller de isimde amel eder ve isimleri nasb eder veya cer eder. Yani fiilin etkisi ile isimlerin son harekeleri fetha veya kesre olabilmektedir.⁹¹

1. 1. 4. Fiilin Delaleti

İbnu's-Serrâc ile birlikte mantığın Arap dilbilimi üzerinde birtakım etkileri olmuştur. İbnu's-Serrâc Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ını mantık esaslarına göre yeniden düzenlemiş, böylece Arap grameri onunla birlikte bir sisteme, düzene kavuşmuştur.⁹² Mantık etkisiyle, kelime türleri mantığın anlam merkezli yaklaşımlarına göre tanımlanmaya çalışılmıştır. Nahiv ilminde anlam önemli olmakla beraber anlamsız lafızlar da dikkate alınmaktadır. Mantıkta anlamsız (mühmel) lafızlar dikkate alınmamakta sadece anlamlı lafızlarla ilgilenilmektedir. Bundan dolayı mantıkçıların yaptıkları tanımlarda anlam ön planda olmaktadır.

Mantığın bu etkisi başlayıncaya kadar geçen dönemde fiile dair yapılan tanımlarda genel yaklaşım fiili lafız açısından değerlendirmektir. Bu çerçevede bazı dilciler fiili “hiçbir şekilde irab almayan” diye tanımlarken bazıları “tesniye ve cemi olmaz” şeklinde tanımlama yoluna gitmiş, başkaları da “tâ alması güzel olan” şeklinde farklı bir açıdan fiili ön plana çıkarmıştır.⁹³ Tanımların ortak noktası fiilin lafız perspektifinden değerlendirilmesidir. Yani bir fiilin diğer kelimelerle etkileşime girmeden bulunduğu durumun (mâzi, sahih olması gibi) incelenmesidir.

İbnu's-Serrâc fiili *يُدُلُّ عَلَى مَعْنَى وَ زَمَانٍ* “mana ve zamana delalet edendir” şeklinde mana ve zamana delaletini ön plana çıkararak tanımlamaktadır. İbnu's-Serrâc'ın kelime türlerinin tanımında manaya delalet vurgusu mantıkçıların tanımlarını andırmaktadır. Çünkü Farabî de genelde kelime türlerinin özelde de fiilin tanımında “anlam” açısından bir tanımlamada bulunmaktadır. Bu minvalde fiili “anlamla beraber zamana delalet

---

ضارب kelimesi onun sıfatı olmuştur. Aynı şekilde *يَضْرِبُ* “vuran adam” terkihi de bir sıfat tamlamasıdır ve *يَضْرِبُ* kelimesi *يَضْرِبُ* kelimesinin sıfatı konumundadır. Bk. Birgivî, *İzhârü'l-esrâr fi'n-nahv*, 1. bs., Beyrut: Lübnan, 2015, s. 59.

⁹¹ Müberred, *a.g.e.*, c. IV, s. 80.

⁹² Nihad M. Çetin, “Arap” md., c. III, s. 297.

⁹³ Karîre, *a.g.e.*, s. 120-121.

eden” şeklinde tanımlamaktadır.⁹⁴ Ancak fiilin isimden farkı bir anlamla beraber zamanından da bahsetmesidir.⁹⁵

İbnu’s-Serrâc’la birlikte Arap nahivcileri mantıkla yüzleşmeye başlamıştır. Bu gelişmeyle birlikte bir kısım nahivci tarafından mantığa karşı bir takım tepkiler de olmuştur. Çünkü mantıkçılar mantığın bilinmesiyle her şeyin bilinebileceğini iddia etmekteydiler. Dilciler ise bunun mümkün olmadığını, Arap dilbiliminde mantıkçıların kullanmadıkları kelimelerin olduğunu söylemekteydiler.⁹⁶ Zaman içerisinde nahivcilerin bu etkiden uzak durması da mümkün olmamıştır.

Mantığın dile etkisine karşı çıkan dilbilimcilerden biri olan es-Sîrâfî (v. 368/978)’nin fiili tanımlarken “kendinde bir manası olan” şeklindeki yaklaşımı onda da mantığın anlam merkezli yaklaşımının oluştuğunu göstermektedir. Daha sonraki dilbilimcilerin üzerinde de etkisi görülen bu yaklaşım günümüze kadar devam etmiştir.⁹⁷

es-Sîrâfî, isim ve fiili İbnu’s-Serrâc gibi anlam tarafını ön plana çıkararak tanımlamıştır. Ona göre isimde de fiilde de lafzın kendinde bir manaya delalet etmesi *مَعْنَى فِي نَفْسِهِ* temel özelliiktir. Harf kendinde bir anlamı olmayan bir alet (yardımcı) olup isim ve fiilin bağlantısını sağlamak için bağ konumunda bir kelime türüdür. Yani insan bir isimdir. “İnsan nedir?” dendiğinde cevap olarak insan “canlı, konuşabilen vb. özellikleri olan bir varlıktır” şeklinde açıklanabilmektedir. كَتَبَ “yazdı” bir fiildir. “Ketebe nedir?” diye sorulduğunda: “Geçmiş zamanda bir yazma eylemidir” şeklinde cevap verilebilmektedir. Harfte durum farklıdır. Mesela “مِنْ (den/dan) nedir?” dendiğinde kendi dışındaki şeylerle bir açıklama yapılabilir. Yani isim ya da fiille bir anlam ifade edebilmektedir. Fiili isimden ayırmak için üç zamanla birleşme şartını ifade eden es-Sîrâfî isimle fiilin arasındaki farkı zaman olarak göstermektedir. Anlama sahip olma açısından isim de fiil de ortak delaletle sahip kelimelerdir.⁹⁸

Görüldüğü üzere mantık etkisinden sonra yapılan tanımlarda önceki dilbilimcilerin yaklaşımlarından farklı olarak kelimeler anlam üzerinden tarif edilmeye

⁹⁴ Farabî, *el-Mantık inde l-Farabî*, s. 133-134.

⁹⁵ İbnu’s-Serrâc, *a.g.e.*, s. 36-39.

⁹⁶ Çıkar, *Nahivciler İle Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*, İstanbul: İsam Yayınları, 2009, s. 109-149.

⁹⁷ es-Sîrâfî, İbn Hişam, Ebû Hayyân gibi dilbilimcilerin “anlam” merkezli tanımları bunun en somut göstergesidir.

⁹⁸ es-Sîrâfî, *a.g.e.*, s. 52.

çalışılmıştır. Sîbeveyhi fiili tanımlarken onun kalıpları (formu) olan ve mastardan türeyen bir kelime türü olduğuna dikkat çekmişti. Müberred’de öne çıkan yaklaşım ise fiilin amil olup mureb olmamasıydı.

Basra ekolü dilcilerinden ez-Zeccâcî fiili *أَوْ مُسْتَقْبِلٍ* “fiil hadese, mâzî veya müstakbel bir zamana delalet eden şeydir” şeklinde tanımlamış, fiili zaman ve hadese delalet açısından ön plana çıkarmıştır. Bu tanım mantığın anlam merkezli yaklaşımından uzak olup Sîbeveyhi’nin tanımını andırmaktadır.⁹⁹ Anlama vurgu yapmamış, bunu mantıkçıların yapmasının doğru olduğunu nahivcilerin farklı düşünmesinin gereğini savunmuştur. Fiilin masdardan türediğine dair ortaya koyduğu görüşlerle Kûfe ekolü nahivcilerine karşı Basralıları savunmuştur. Bu yaklaşım fiilin köküne dair hala birtakım tartışmaların devam ettiğine bir delil durumundadır.¹⁰⁰

Arap dilbilimine etki eden ve nahiv alanında kendisinden sonra da takip edilen önemli dilbilimcilerden biri İbn Cinnî’dir. O, dilin ortaya çıkışı, kelimelerin türeme biçimleri, dilin ilahi mi beşeri mi olduğu gibi yaklaşımlarıyla dile farklı bir bakış açısı getirmeye çalışmıştır.¹⁰¹

İbn Cinnî’nin *el-Luma*’ adlı eserinde fiilin delaletine dair yaklaşımı dilbilimcilerden farklıdır. O fiili Arap dilbilimine özgü özelliklerle tanıtmaya çalışmıştır. Ona göre fiil *أَوْ كَانَ أَمْرًا* “kad (tekid/ihtimal edatı) alabilen ya da emir olandır.” *فَدَقَامَ* “kalkabilir” örneklerinde görüldüğü üzere mâzî ve muzârî fiile mahsus olan bu durumu zikrederek fiilin isim ve harften ayrılan yönünü ortaya koymaya çalışmıştır. Çünkü isim ve harfler başına bu edatı alamamakta sadece filler alabilmektedir. Aynı şekilde *فَمَ* “kalk” ve *إِجْلِسَ* “otur” şeklinde emir olma da fiile mahsus bir durumdur.¹⁰²

İbn Cinnî bir başka eseri olan *el-Hasâis*’te lafzî, sînâî ve mânevî delalet bahsinde fiilin delaletine dair yine farklı bir yaklaşım sergilemektedir. Fiilin delaletleri arasında güçlü zayıf sıralaması yapmaktadır. Ona göre fiilin harfleri yani hadese olan

⁹⁹ ez-Zeccâcî, *el-Cümel*, s. 1.

¹⁰⁰ ez-Zeccâcî, *el-İzâh*, s. 56.

¹⁰¹ Yavuz, “İbn Cinnî” md., c. XIX, s. 397-400. İbn Cinnî’nin eserleriyle gramer konuları tamamlandığından hicrî 5. yüzyıl itibarıyla gramer çalışmaları bir durgunluk devresine girmiştir. Belli bir olgunluğa ermiş Arap grameri aynı yüzyılda medrese eğitimlerinin de başlamasıyla ihtilaflardan uzak kuralların işlendiği bir yapıya ulaşmıştır. Bk. Durmuş, “Nahiv” md., c. XXXII, s. 303.

¹⁰² İbn Cinnî, *el-Luma*, s. 46.

delaleti (lafzî delalet) fiilin güçlü yönüdür. Çünkü fiilin en somut tarafı, onu görünür kılan bu harflerdir. İkinci güçlü yönü fiilin zamanını gösteren, sahip olduğu kalıbıdır (sınâî delalet). Bunlar harflerin üzerine getirilen hareketler vasıtasıyla görünür olmaktadır. Faile delaleti ise (mânevi delalet) fiilin en son ve zayıf delaletidir. Fiilin bu delaletine ulaşmak somut, görünür bir durum değildir. Akıl yürütme yoluyla yani her fiilin bir faili olur düşüncesiyle bu neticeye varılabilir.¹⁰³

İbn Cinnî'den sonraki nahivciler fiilin delaletine dair oluşan mevcut birikimi tekrarlarla pratik bir yapıya kavuşturmuştur. Fiili Arap dilbilimine mahsus ifadelerle (irab, müsned vb.) tanımlama, özellikleri ile zikretme durumu ez-Zemahşerî, İbn Malik, Kemaleddin el-Enbarî gibi dilbilimciler tarafından da devam ettirilmiştir.¹⁰⁴

ez-Zemahşerî fiili ez-Zeccâcî gibi “zamanla birleşik bir hadese delalet eder” şeklinde Arap dilbilimi çerçevesinde tanımladıktan sonra fiile mahsus özelliklerden bahsetmektedir. Fiilin قَدْ edatı, (قَدْ يَفْعَلُ, قَدْ فَعَلَ), istikbal harfi, (سَيَفْعَلُ), cezm eden edat, (لَمْ يَفْعَلُ), müenneslik ta'sısı (فَعَلَتْ) ve birleşik zamir (فَعَلْتُ) alması ayırt edici özellikleridir.¹⁰⁵

İbn Mâlik talebelerin kolay anlaması için şiir içerisinde fiilin özelliklerini ifade ederek fiili tanıtmaya çalışmıştır.¹⁰⁶ Ona göre fiil şunlarla tanınır: Mâzî fiile müenneslik ta'sısı (فَعَلَتْ), muzârinin başına lem gelmesi (لَمْ يَفْعَلُ), emir olması (فُعْ) ve tekid nûnu (فُومَنْ) gelmesi ile anlaşılır.¹⁰⁷

Kemaleddin el-Enbârî fiilin birtakım özelliklerini zikretmekle beraber diğer nahivcilerden farklı olarak fiilin cümle içindeki durumuna değişik bakış açıları getirmektedir. Ayrıca ileride bahsedeceğimiz vaz' konusuna da ismin tanımında temas etmektedir. el-Enbârî'ye göre fiile fiil adının verilmesinin sebebi bir kelime türü olan fiilin gerçekte bir eylem (fiil) anlamı içermesindendir. Örneğin ضَرَب dediğimizde gerçekten bir vurma eyleminden bahsedilmektedir.¹⁰⁸ Yani durağan, eylemsizlik hali olmayan bir durumdan haber verilmektedir.

¹⁰³ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, c. III, s. 98.

¹⁰⁴ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal*, s. 292; İbn Malik et-Tâi, *Şerhu umdetu'l-hâfiz ve uddetu'l-lâfiz*, c. 1, s. 104; el-Enbârî, *Esrâru'l-Arabiyye*, s. 35.

¹⁰⁵ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal*, s. 292.

¹⁰⁶ İbn Nâzım, Ebu Abdullah Bedreddin Muhammed b. Muhammed, *Şerhu Elfiyyetu İbn Malik*, (thk. Abdülhamid Seyyid Abdülhamid), Beyrut: Dâru'l-cil, tsz., s. 25.

¹⁰⁷ İbn Malik et-Tâi, *Şerhu umdetu'l-hâfiz ve uddetu'l-lâfiz*, c. I, s. 104.

¹⁰⁸ el-Enbârî, *Esrâru'l-Arabiyye*, s. 35.

el-Enbârî, *Mensûru'l-fevâid* adlı eserinde fiili “bir şeye isnad olunan, ancak kendisine hiçbir şeyin isnad edilmediği şey” olarak tanımlamaktadır. Fiil diğer kelime türleri ile etkileşime girdiğinde (cümle içerisinde) onların durumlarını bildirmekte, fiilin durumundan hiçbir şekilde haber verilememektedir. Fiil yüklem olabilmekte ancak özne olamamaktadır.¹⁰⁹ İsim hem mûsned (yüklem) hem de mûsned ileyh (özne) olabilmektedir. Harf ne mûsned ne de mûsned ileyh olabilmektedir.

el-Enbârî, *Esrâru'l-Arabiyye* adlı eserinde fiili “altında bir mana olan ve zamanla birleşen her lafızdır” şeklinde tarif etmektedir. İsmi tanımında “altında bir manaya delalet eden şey” diye bir yaklaşım sergilemekte ve bu manayı da İbnu's-Serrâc gibi şahıs ya da şahıs olmayan (Ahmet gibi canlı birisini ifade eden isim ya da yeme gibi cansız bir şeyi ifade eden masdar vb.) diye tarif etmektedir.¹¹⁰ Burada bir başka isim tanımında “ilk vaz’ edildiğinde irabı hak eden şey”¹¹¹ yaklaşımını dikkate aldığımızda ismin de fiilin de vaz’ edilmiş anlamlara sahip kelimeler olduğu kanaatine varılabilir. Çünkü anlamı olan kelimeler vaz’a konu olur. Anlamsız kelimeler vaz’ konusu değildir. Aralarındaki fark ise fiilin bu anlamla beraber bir zamanı göstermesidir. el-Enbârî’nin fiil tanımı Müberred’in fiil tanımına yakın gözükmemektedir. İki dilci de fiili cümle içindeki durumuna göre ifade etmektedir. Ancak el-Enbârî fiili isnad, anlam açılarından değerlendirdiğinden Müberred’den daha tafsilatlı bilgiler vermiştir.

İslam düşünürü İmam-ı Gazâlî’den (v. 505/1111) sonra mantık ilmi medreselerde vazgeçilmez ilimler arasına girmiştir.¹¹² Böylece fiilin delaletine dair yapılan tanımlarda mantıkî yaklaşım ve dilbilimcilerin nahiv sınırlarında kalma gayretleri dolayısıyla da fiili özellikleri ile tanıtmaya iyice pekişmiştir, denilebilir. Bunu en somut İbn Hişâm’ın kelime türlerine, özellikle de fiile dair yaptığı tanımlarda rahatça görebiliriz.

İbn Hişâm anlamları zât, hades ve rabita olarak isimlendirmektedir. Zât, anlamlı kelimeleri kapsamaktadır. İbn Hişâm anlamla birlikte içinde bulunan zamandan da haber veren kelimelere fiil, isim ve fiil arasında bir bağ görevi gören kelimelere ise harf demektedir.¹¹³ Bu ifade tarzı anlamı merkeze alarak kelimeleri tasnif eden mantıkçıların

¹⁰⁹ el-Enbârî, *Mensûru'l-fevâid*, s. 23.

¹¹⁰ el-Enbârî, *Esrâru'l-Arabiyye*, s. 33.

¹¹¹ el-Enbârî, *Mensûru'l-fevâid*, s. 23.

¹¹² M. Sait Özervarlı, “Gazzali” md., *DİA*, c. XIII, İstanbul 1996, s. 505-511.

¹¹³ İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 27.

yaklaşımıyla benzerlik arz etmektedir. Fiilin kısımları ve alametleri bahsinde fiili: Ya mâzîdir, ya muzârîdir ya da emirdir şeklinde nahiv çerçevesinde ifade etmektedir. Mâzîde, قَامَتْ “bayan kişi kalktı” örneğinde olduğu gibi müenneslik tâ’sı alır. Muzârîde, لَمْ يَكْمُ “kalkmadı” örneğinde olduğu gibi lem’i kabul eder. Emirde قُومِي “bayan kişi sen kalk” örneğinde olduğu gibi taleple birlikte muhataba yâ’sını kabul eder.¹¹⁴

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki fiil terimi bazı ortak özellikleri olan kelime türlerinin adı olarak belirlenmiştir. Bu kelime türünün geçirdiği değişiklikler, belirgin yönleri bir çerçeveye zamanla oturmuştur. Mantığın Arap dilbilimi üzerinde meydana getirdiği etki neticesinde ise fiille ilgili tanımlarda “anlam” vurgulanmaya başlamıştır. Bu aşamadan sonra dilcilerin bir kısmı mantıkçıların yaklaşımına mesafeli durup fiili hades, zamana delalet ve özellikleri ile tanımlamıştır. İbn Hişâm gibi alimlerle ise her iki yaklaşımı kabul etmişlerdir. Bununla birlikte erken klasik dönem¹¹⁵ (m. VII-IX. yy) ve sonrasında fiile dair temel değerlendirmeler Sîbeveyhi’nin *el-Kitâb*’taki açıklamaları çerçevesinde şekillenmiştir diyebiliriz.

1. 2. MANTIK İLMİNİN FİİLİN DELALETİNE KATKILARI

Bu başlık altında mantık ilmi açısından lafızların durumu incelenecektir. Mantık ilminin fiilin delaletine ne tür etkilerinin olduğu ortaya konmaya çalışılacaktır.

1. 2. 1. Lafızları Değerlendirmede Mantık ve Nahiv İlmi

Mantık, zihni hatalardan koruyan, doğru düşünmenin kurallarını, ölçülerini ve yöntemlerini gösteren bir ilimdir.¹¹⁶ Mantık ilmi, lafızları önceleyen ve nahivden farklı olarak anlamı merkeze alan bir anlayışa sahiptir. İslam dünyasında mantık ilmine, felsefeye giriş ilmi olarak bakıldığından önceleri karşı çıkmıştır.¹¹⁷ Hicrî 5. yüzyıl itibari ile nahivcilerin de mantık ilminden faydalandıklarını görmekteyiz.

Nahiv ilmi ile mantık ilminin bazı ortak yanları vardır. İki ilim de lafızlarla ilgilenme yönünden ortaktırlar. Nahiv ilmi anlamlı ya da anlamsız bütün lafızlarla ilgilenirken mantık ilmi anlamlı lafızlarla ilgilenmektedir. Mantık ilmi bütün milletlerin

¹¹⁴ İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 23-40.

¹¹⁵ Arap dilbilimin dönemleri için için bk. Sadık Türker, “Erken Klasik Arap Dilbisel Düşüncesinde Kıyas ve Temelleri”, *Kutadgubilig-Felsefe Bilim Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 11, 2007, s. 137-198.

¹¹⁶ Farabî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ, *İhsâu’l-ulûm*, Mısır: Mektebetü’l-hancı, 1931, s. 11-13.

¹¹⁷ İbrahim Emiroğlu, “Mantık” md., *DİA*, c. XXVIII, İstanbul 2003, s. 19-26.

dilleriyle ilgili kaideler ortaya koyarken nahiv ilmi Arap dilbilimi için kaideler ortaya koymaktadır.¹¹⁸ Mantıkçılar, bir manaya delalet eden lafızları nahivciler gibi isim, kelime (fiil) ve edat (harf) şeklinde üç gruba ayırmaktadır. Mantıkçılar bu tasnifi yaparken anlamı merkeze almakta, dilciler lafızların durumuna göre bu taksimi yapmaktadır. Fiil ve harf başlığı altındaki kelimeler iki ilim için farklılıklar oluşturmaktadır. Mantıkçıların fiil (kelime) dediği her şey nahivcilere göre de fiildir. Ancak nahivcilerin fiil dediği her şey mantıkçılara göre fiil değildir.¹¹⁹ Nahivcilerin fiil tanımı mantıkçıların tanımından daha kapsamlıdır. Mantıkta bir kısım fiiller harf kapsamında değerlendirilmektedir.¹²⁰ Nahivcilerin harf dedikleri kelimelere mantıkçılar da harf demektedir. Ancak mantıkçılar harf başlığı altında hurûfu'l-havâlîf ve el-vâsîlat gibi daha alt gruplara ayırmaktadır.¹²¹

1. 2. 2. Mantık-Nahiv Etkileşimi

Arap dilbilimcileri dil malzemesinin toplanması ve bu malzemenin sistemleştirilmesi aşamasında yoğun olarak sema ve rivayete önem vermiştir. Yani dili bozulmamış Araplardan aldıkları nahve dair malumatlar onlara ışık tutmuştur. Bu yüzden Arap dilbiliminin oluşum aşamasında mantığın izlerini görememekteyiz.¹²²

Sîbeyhî'den (v. 180/796) sonra tercümeler devrinin¹²³ başlamasıyla mantık biliminin etkisi Arapça üzerinde kendini göstermeye başlamıştır.¹²⁴ İbnu's-Serrâc (v. 316/929)'ın *el-Kitâb*'ı mantık esaslarına göre yeniden ele alıp yazması bunun örneğidir.¹²⁵ Bu etkilenmede İbnu's-Serrâc'ın ünlü mantıkçı Farabî'den (v. 339/950) mantık dersi alması önemli bir yer teşkil etmektedir. Ayrıca Farabî İbnu's-Serrâc'tan nahiv dersi almıştır. Böylece nahiv ile mantık arasında bir etkileşim olabilmektedir.¹²⁶

¹¹⁸ Çıkar, *Nahivciler İle Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*, s. 123.

¹¹⁹ Mantıkçılar kelime türlerini isim, kelime (fiil) ve harf olarak üçe ayırmaktadır. Fiilin kapsamı konusunda dilcilerden farklı düşünmektedirler. Dilcilerin fiil dediği bütün kelimeleri fiil olarak nitelendirmemektedirler. Mantıkçılara göre üçüncü tekil şahıs bildiren geçmiş, şimdi ve gelecek zaman fiilleri kelimedir. Onlara göre muhatap ve mütekelim (konuşan kişi) fiil kelime değildir. Bk. Ömer Türker, a.g.e., s. 148-151.

¹²⁰ Durmuş, "Harf" md., *DİA*, c. XVI, İstanbul 1997, s. 163.

¹²¹ Çıkar, a.g.e., s. 110.

¹²² Çıkar, s. 157-158.

¹²³ İslam dünyasında mantık çalışmaları Aristo'nun eserlerinin Arapçaya tercüme edilmesi ile başlamıştır. Yunan mantığından Arapçaya tercüme edilen eserler hicrî 4. asırda büyük oranlara ulaşmıştır. Bk. İbrahim Emiroğlu, "Mantık" md., s. 19-28.

¹²⁴ Sadık Türker, "*Erken Klasik Arap Dilbisel Düşüncesinde Kıyas ve Temelleri*", s. 173.

¹²⁵ Çetin, "Arap" md., c. III, s. 297.

¹²⁶ Yazıcı, "İbnu's-Serrâc" md., c. XXI, s. 205.

İbnu's-Serrâc mantığının sistematik yapısından faydalanıp nahve bir metod kazandırmaya çalışmıştır. Kendinden öncekilerin nahiv eserlerindeki bilgileri *el-Usûl fi'n-nahv* adlı eserinde sistemli olarak ele almıştır. Bundan dolayı “nahiv önceden dağınık idi onu İbnu's-Serrâc düzenledi” şeklinde bir övgü oluşmuştur.¹²⁷

1. 2. 3. Mantık Etkisine Karşı Oluşan Tepki

Mantığın Arapça üzerindeki etkisine tepkiler olmuştur. Nahivci es-Sîrâfî ile mantıkçı Ebu Bişr Mettâ b. Yunus (v. 328/940)'un tartışması bunların en meşhurlarındandır. es-Sîrâfî, mantık ilmini bilmekle nahiv ilminin de bilinebileceğini iddia eden Mettâ b. Yunus'a karşı bunun yanlışlığını savunmuştur.¹²⁸ es-Sîrâfî'ye göre mantığı Yunanlı Aristoteles (v. m.ö. 322) ortaya koyduğu için mantığın kuralları ancak Yunancayı kapsayabilir. Diğer dillere de çerçeve çizmesi mümkün değildir.¹²⁹ Şair Buhturî'nin (v. 284/897),

كَلَّمْتُمُونَا حُدُودَ مَنْطِقِكُمْ وَالشَّعْرُ يُغْنِي عَنْ صِدْقِهِ كَذِبُهُ

“Mantığının tanımlarından bizi sorumlu tuttunuz, oysa şiirin yalanının (mantığın) doğrusuna ihtiyacı yoktur” şeklindeki beyti de mantığa karşı oluşan tepkinin bir göstergesidir.¹³⁰

Dilbilimci el-Batalyûsî (v. 571/1127) de mantığın nahiv sanatına karıştırılmaması gerektiğini söyleyen dilcilerdendir. Ona göre nahiv sanatında mantıkçıların kullanmadıkları başka anlamları olan lafızlar vardır.¹³¹ ez-Zeccâcî bazı nahivcilerin mantık etkisinde kalarak yapmış oldukları tariflerden rahatsızlık duyan dilcilerdendir. Tanımların mantıkçıların anlayışına göre doğru olabileceğini ancak nahivcilerin bundan uzak durmalarının gereğinden bahseder.¹³² Buna karşılık dilcilerin gayeleri ile mantıkçıların gayeleri farklıdır. Dolayısıyla tanımlarının da kendi alanlarına göre yapılması gerekmektedir. ez-Zeccâcî, harfin tanımını yaparken “kendi dışında bir

¹²⁷ Yazıcı, “İbnu's-Serrâc” md., c. XXI s. 205.

¹²⁸ Bu tartışmadan sonra nahivcilerle mantıkçılar birbirlerini daha iyi anlamak için gayret sarf etmişlerdir. Bundan dolayı Mettâ'nın öğrencisi Farabî eserlerinde nahivle mantığın alanlarının farklılığından ve kendilerine mahsus yöntemlerinin olduğundan bahsetmiştir. Bk. Çıkar, *a.g.e.*, s. 109-110.

¹²⁹ Nesim Doru, “Yahya İbn Adî 'ye göre Mantık-Gramer İlişkisi”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. VI, Sayı: 1, 2004, s. 39-48.

¹³⁰ Çıkar, *a.g.e.*, s. 157.

¹³¹ Çıkar, s. 149.

¹³² Abdullah Yıldırım, *a.g.e.*, s. 31.

anlamı olan” şeklinde anlamı öne çıkaran bir yaklaşım sergilemiştir. Onda da mantığın etkisini nispeten de olsa görmekteyiz.¹³³

İbnu’s-Serrâc’ın talebesi Ebu Said es-Sîrâfî (v. 368/978) mantık etkisine karşı çıkmakla birlikte onun tanımlarında da mantık etkisi görülmektedir.¹³⁴ es-Sîrâfî fiili tanımlarken fiil kategorisindeki kelimelerin bir anlam ifade etmesi açısından kendi içinde tanımlanabildiğini ifade etmektedir. Mesela “قَامَ (kalktı) nedir?” diye sorulduğunda, “Geçmiş zamanda kalkma eyleminin gerçekleşmesi” şeklinde bir açıklama yapmıştır. “Harf-i cer nedir?” diye sorulduğunda ise “Kendi dışında başka kelimelerle birlikte açıklanabilendir”¹³⁵ şeklinde ifade etmiştir. Bu tanımlarına bakarak es-Sîrâfî’de anlamı önceleyen bir tavrın varlığından, dolayısıyla mantık etkisinden bahsedebiliriz.

Aristo’dan sonra ikinci öğretmen olarak kabul edilen Farabî dilbilim ve nahiv üzerine malumat vermiş olduğu *İhsâu’l-ulum* adlı eserinde bu iki ilmin benzer ve farklı taraflarını ortaya koymaya çalışmıştır. Mantığın külli kaideleri (bütün dilleri kapsayan kuralları) dolayısıyla nahve de katkı sunabileceğini, dolayısıyla mantık ilmine mesafeli durmanın yanlışlığını anlatmaya çalışmıştır. Arap dilbiliminin de kendine mahsus, onu diğer dillerden ayıran özelliklerinin olduğunu kabul etmektedir.¹³⁶ Bu nahiv ve mantık arasında yapılan birtakım tartışmalardan dolayı Farabî’nin bir denge gözetmeye çalışmasının bir göstergesidir.¹³⁷

Arap dilcileri dile müdahale olarak algıladıkları mantık ilmini başlangıçta reddetmişlerdir. Fakat zaman içerisinde bu sert tavır yerini yumuşamaya bırakmıştır.

1. 2. 4. Arap Dilbilimcilerin Mantık İlmini Kabulü

Başlangıçta mantık ilmi reddedilmesine rağmen zaman içerisinde Arap dilbilimciler mantık ilmine karşı ilgisiz kalmamıştır. Günümüze kadar nahivcilerin fiilin tanımını ile ilgili yaptıkları anlam merkezli yaklaşımları bunun göstergesidir. İbnu’s-Serrâc ile başlayan mantığı tanıma ve ondan faydalanma, zaman içerisinde mantığa

¹³³ Çıkar, *a.g.e.*, s. 80.

¹³⁴ Çıkar, s. 109.

¹³⁵ es-Sîrâfî, *a.g.e.*, s. 52.

¹³⁶ Farabî, *İhsâu’l-ulûm*, s. 76-77.

¹³⁷ Farabî’nin hocası Mettâ b. Yunus ile es-Sîrâfî’nin arasında cereyan eden mantık ilmi ile nahiv ilminin farklılık ve üstünlüklerine dair yapılan tartışma sonrası Farabî nahiv ilmi hakkında dikkatli olmaya çalışmıştır. Bk. Çıkar, *a.g.e.*, s. 109-113.

mesafeli olan nahivcilerde de görülmeye başlamıştır. Çünkü mantık, anlamı merkeze alarak bütün dillerle alakalı kanunlar ortaya koymakta ve bunu bir disiplin içerisinde yapmaktaydı.¹³⁸ Dolayısıyla bazı nahivcilerin de nahvi sisteme kavuşturma çabalarında mantıktan faydalanmalarının bir ihtiyaç gereği olduğunu söyleyebiliriz.

Fiilin tanımında mantığın ilk etkilerine rastladığımız İbnu's-Serrâc, fiili mana ve zamana delalet etmesi yönüyle tanımlamıştır.¹³⁹ Bize göre İbnu's-Serrâc bu tavrıyla mantıkçıların anlam merkezli yaklaşımına uygun bir tanım yapmıştır denilebilir.¹⁴⁰ Çünkü Farabî de fiili tanımlarken anlam üzerinden tanımlamaktadır. Farabî'ye göre fiil “kendi başına anlaşılabilir olan müfret bir ismi göstermekte, bununla birlikte formuyla (kalıbıyla) da bir zamana delalet etmektedir”¹⁴¹ diyerek fiilin zamana delaletinin sahip olduğu formu (kalıbı) vasıtasıyla gerçekleştiğini ifade etmektedir. İbnu's-Serrâc'ın, mantıkçılar gibi fiille isim arasındaki ortak nokta olarak bir anlamı göstermelerini, aralarındaki temel farkın ise zaman olduğu vurgusunu yaptığı söylenebilir.

Mantıkçılar fiilin zamanından bahsederken bunu muhassal (üç zamanı içeren) bir zaman şeklinde ifade etmektedirler. Yani geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanı içine alacak bir kapsamdadır. Dün, sene, ay gibi zaman ifade eden isimleri de gayr-ı muhassal (üç zamanı içermeyen) ifadesi ile fiil tanımının dışında bırakmaktadırlar.¹⁴² Yani bu kelimeler de zaman anlamı taşımakla beraber fiil değildir. İbnu's-Serrâc isim olan zamanlarla fiil arasındaki farkı benzeri şekilde açıklamaktadır. O da “yevm, leyle ve saat” kelimeleri zaman ifade etmektedir. “Bunların fiilden farkı nedir? şeklinde bir soru sorup “Bunlar zamandır ve bundan başka bir anlamı da yoktur” şeklinde cevap vermektedir.¹⁴³ Yani bu isim grubundaki zamanlar sadece bu anlamları ifade etmektedir. Fiildeki gibi eylem ifade edecek bir ikinci anlamları yoktur. Dolayısıyla bunlar fiil değil isimdirler.

İbnu's-Serrâc mantık etkisi ile fiili anlamı merkeze alarak tanımlasa da başka bir tanımında da fiili *مَا كَانَ خَبْرًا وَلَا يَجُوزُ أَنْ يُخْبَرَ عَنْهُ* “haber olur ancak muhber anı olmaz (yüklem

¹³⁸ Farabî, *İhsâu'l-ulûm*, s. 77.

¹³⁹ İbnu's-Serrâc, *a.g.e.*, s. 36.

¹⁴⁰ Meşhur mantıkçı Aristo fiili “kendi öz anlamına zaman anlamı ekleyen bir kelime” olarak tanımlamaktadır. Çıkar, *a.g.e.*, s. 11.

¹⁴¹ Farabî, *İhsâu'l-ulûm*, s. 133-134.

¹⁴² Ali Durusoy, “Aristoteles'ten Gazzali'ye Klasik Mantıkta Anlam Kuramı”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, 2005, s. 37-52.

¹⁴³ İbnu's-Serrâc, *a.g.e.*, s. 36.

olur özne olamaz)”¹⁴⁴ şeklinde mantık etkisinden uzak, lafzın cümle içindeki durumunu ön plana alan şekliyle tanımlama yoluna gitmiştir. İbnu’s-Serrâc Basra ekolü takipçileri ile aynı doğrultuda fiilin üç zamanından bahsetmekte ve fiillerin masdarlardan türediğini savunmaktadır. İbnu’s-Serrâc’ın fiil tanımında manayı merkeze alan yaklaşımıyla nahiv tarihinde yeni bir döneme öncülük ettiğini söyleyebiliriz. İbnu’s-Serrâc’dan önceki dilbilimciler fiili tanımlarken; irab alıp almamasına,¹⁴⁵ zamanı gösteren boyutuna,¹⁴⁶ masdarlardan türeyip üç zamanı gösteren özelliklerine vb. durumlara göre tanımlama yolunu benimsemişlerdi.¹⁴⁷ İbnu’s-Serrâc süregelen bu yaklaşımlara anlamı merkeze alarak farklı bir bakış açısı getirmiştir. Böylece fiilin anlam ifade eden bir kelime türü olduğu şeklindeki yaklaşımı önceki nahivcilerden farklı bakış açısı ortaya koyduğunu göstermektedir.

İbnu’s-Serrâc ile başlayan mantık etkisiyle fiili tanımlama anlayışı Ebû Hâyyân ve İbn Hişâm gibi nahivcilerle devam etmiştir. Ebû Hayyân fiili “kendinde bir manaya delalet eden ve o mananın üç zamanına bitişik olan” şeydir şeklinde tanımlamıştır.¹⁴⁸ İbn Hişâm fiil “üç zamandan birine bitişik olup kendinde bir manaya delalet edendir” şeklinde aynı bakış açısı ile anlam merkezli tanımlamada bulunmuştur. Fiilin zamanlarından bahsederken “Muhassal bir zamana delalet eder” ifadesi de mantıkçıların tanımlarını andırmaktadır.¹⁴⁹

Bu dilbilimciler yaptıkları bu tanımların peşinden fiili özellikleri ile anlatmayı da sürdürmüşlerdir. Bu dilbilimcilerin eserlerinin medreselerde klasik eserler arasında yer almaları¹⁵⁰ dolayısıyla fiil tanımlarında hem anlam merkezli yaklaşım hem de fiili özellikleri ile tanıtmaya iyice pekişmiştir.

Mantığın etkisiyle yapılan fiil tanımlarının varlığı yanında mantığın etkisinden uzak yapılan tanımlar da tekrar edile gelmiştir. ez-Zeccâcî, İbn Cinnî ve ez-Zemahşerî bu anlayışın ön planda olduğu nahivciler olarak zikredilebilir.

ez-Zeccâcî Arapça’nın dil yapısını göstermeye gayret etmiş, mantık etkisinden uzak durmaya çalışmış önemli dilbilimcilerdendir.¹⁵¹ ez-Zeccâcî fiili “hadese (masdar),

¹⁴⁴ İbnu’s-Serrâc, *a.g.e.*, s. 37-38.

¹⁴⁵ Müberred, *a.g.e.*, c. IV, s. 80.

¹⁴⁶ İbn Fâris, *a.g.e.*, s. 85.

¹⁴⁷ Sibeveyhi, *a.g.e.*, s. 2.

¹⁴⁸ Ebû Hayyân, *el-Hidâyetü fi’n-nahv*, s. 5.

¹⁴⁹ İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 27 vd.

¹⁵⁰ Durmuş “Nahiv” md., c. XXXII, s. 303.

¹⁵¹ Çetin, “Arap” md., c. III, s. 297.

mâzî ve muzârî bir zamana delalet edendir” şeklinde Sîbeveyhi’nin tanımını andıran bir tanımda bulunmuştur.¹⁵² İsmi tanımının bazı dilciler tarafından “zamana bağlı olmaksızın ittifak ile bir manaya delalet için konulmuş bir sestir” şeklinde yapılmasını eleştirmiştir. Bunun mantıkçılar için doğru olabileceğini ancak nahivciler açısından yanlışlığını savunmuştur.¹⁵³ Doğru olanın Arap dilbilimini ön plana çıkaracak şekilde isim “fail ya da meful alması uygun olmalıdır, ya da harfî cer alandır” şeklinde olmasıdır.¹⁵⁴

İbn Cinnî’nin kelimenin kısımları olan isim, fiil ve harf tanımlarında mantık izleri görülmemektedir. O, fiili *el-Luma*’ adlı eserinde “فعل alması güzel olan ve emir olandır” şeklinde fiile mahsus bazı özellikleri ile ifade etmektedir.¹⁵⁵ Bir diğer eseri olan *el-Hasâis*’te lafzî, sînâî ve manevî delalet bahsinde fiilin üç tür delaleti arasında güçlü zayıf ayrımı yapmaktadır.¹⁵⁶

Sonuç olarak mantık ilminin tesiriyle fiilin delaletinde bir kısım değişikliklerin meydana geldiğini görmüş olduk. Başlangıçta iki ilmin etkileşimine karşı çıkan dilciler olmakla birlikte zamanla mantık ilmi belli ölçüde kabullenilmiştir. Mantıkçıların dille ilgili koymuş olduğu kurallar İbn Serrâc tarafından benimsenip Arap dilbilimine de uygulanmasıyla fiilin tanımlarında “anlam ifade eden” vurgusu ön plana çıkmaya başlamıştır. Bununla birlikte birçok dilci, Sîbeveyhi’den itibaren fiilin delaletinde zikredilen hades ve zaman boyutunu da devam ettirmiştir.

1. 3. VAZ’ İLMİNİN FİİLİN DELALETİNE KATKILARI

Vaz’ ilmi hicrî 8. Yüzyıl itibari ile bir ilim olarak belirginleşmeye başladıktan sonra¹⁵⁷ fiilin delaletini dilbilimciler vaz’ ilmi çerçevesinde değerlendirmeye başlamışlardır. Burada fiilin madde ve kalıp olarak neye delalet ettiği vaz’ ilmi açısından değerlendirilmeye gayret edilecektir.

¹⁵² ez-Zeccâcî, *el-İzâh*, s. 52.

¹⁵³ Çıkar, *a.g.e.*, s. 78.

¹⁵⁴ ez-Zeccâcî, *el-Cümel*, s. 1.

¹⁵⁵ İbn Cinnî, *el-Luma*’, s. 45.

¹⁵⁶ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, s. 98-99.

¹⁵⁷ Özdemir, *a.g.e.*, s. 195-198.

1. 3. 1. Vaz' Kavramı

Konunun daha iyi anlaşılması açısından öncelikle vaz', vâzı, mevzû ve mevzû leh kavramlarının açıklanması uygun olacaktır.

Vaz' (الْوَضْعُ) kavramı, sözlük anlamı olarak, "bir şeyi bir mekana koymaktır".¹⁵⁸

Istılah manası ise "bir şeyin başka bir şey için tayin edilmesidir ki, ne zaman birinci şey zikredilirse ikinci şey ondan anlaşılır".¹⁵⁹ Vaz', lafız ya da lafız olmayan şeyler için söz konusudur. Mesela asansörlerdeki telefon resmi lafız olmayan, acil durumlar için yapılmış bir vaz' (tayin etme) işlemidir. Konumuz fiil olduğu için bizler vaz' edilmiş (bir anlam için belirlenmiş) lafızlar üzerinden meseleyi açıklamaya çalışacağız.

Vâzı (الْوَاضِعُ), lafızlara ilk olarak anlamları veren kimsedir.¹⁶⁰ Mevzû, bir anlam için ortaya konan lafız ifade etmektedir. Mevzû leh ise lafzın türetilmesine sebep olan anlam için kullanılan bir terimdir.¹⁶¹ Örneğin ذَهَبَ fiili geçmiş zamanda gitti anlamı için vâzı tarafından konulmuş bir lafızdır. Bu kelime, "bir anlama karşılık konulan" anlamında mevzû, "gitti" eylemine karşılık olarak konulduğunda kendisi için kelime belirlenen anlamında mevzû lehtir. Bir lafız kendisi için bir anlam tayin edilince kelime olur. Yani anlamı gösteren kelimedir, lafız değildir.¹⁶² Arapça'da "hiçbir anlamı olmayan" mühmel lafızlar da mevcuttur.

1. 3. 2. Lafız-Anlam İlişkisinde Vaz' Etkisi

Arap dilbiliminde kelimenin, isim, fiil ve harf olmak üzere üç ana başlık altında incelendiğinden bahsetmiştik. Bunlardan isim varlıklara verilen adları karşılamakta, harf isim ve isimlerin yapmış olduğu eylemler (fiiller) arasında bir bağ görevi icra etmektedir. Fiil, isimlerin yapmış olduğu eylemleri karşılamak için kelime manasına uygun bir şekilde fiiliyet (eylem) anlamı içermektedir.¹⁶³ Yani fiil kelimesini vaz' eden vâzı kelimelerin büyük çoğunluğunda dikkate alınan lafızla anlam arasında bir bağ kurarak bunu gerçekleştirmektedir.¹⁶⁴

¹⁵⁸ İbn Manzûr, *a.g.e.*, "Vaz" md., s. 4857.

¹⁵⁹ Cürçânî, *a.g.e.*, "Vaz" md., s. 252; Şimşek, "Arap Dilinde Çok Anlamlılık ve Karine İlişkisi", s. 37.

¹⁶⁰ Tehânevî, *a.g.e.*, c. II, s. 1799.

¹⁶¹ Tehânevî, c. II, s. 1795.

¹⁶² Abdullah Yıldırım, *a.g.e.*, s. 56.

¹⁶³ el-Enbârî, *Esrârü'l-Arabiyye*, s. 35.

¹⁶⁴ Harflerle anlamları arasındaki irtibat için bk. Kadri Yıldırım, *Arap Dili Morfolojisinde Kelime Retoriği*, s. 32-33.

ف, ع, ل harflerinden meydana gelen fiil lafzının hades ve zaman anlamlarını ifade etmesi bu harfler ve anlamlar arasında bir irtibat (vaz' etme) kurulması ile mümkündür. Aksi takdirde ف, ع, ل harflerinden oluşan fiilin kendi başına hades ve zamana delalet etmesi mümkün değildir. Bu irtibatlandırmanın bir vaz' edici tarafından, “fiil denilen kelimeleri hades ve zaman için vaz' ettim” şeklindeki kabulü ile delalet gerçekleşmektedir. Delalet, yani bir lafzın bir anlamı ifade etmesi vaz' işleminden sonra meydana gelmektedir. Vaz' edilmemiş lafızlar kelime konumuna gelememektedir. Dilde anlamı olmayan, deyz (Zeyd'in tersi) gibi birtakım lafızlar vardır ki bunlarda vaz' söz konusu değildir.

Kelime olarak ifade ettiğimiz, ağızdan çıkan sesler (lafızlar) bir anlam için tayin edilmişlerse (vaz' edilme) kelime konumuna gelmektedir. Anlamı sesler kelime olmaktadır. Meramımızı anlatmayan, cümleleri meydana getirmeyen lafızlar kelime olmamaktadır. Onlar bir vaz' edici tarafından herhangi bir anlamı karşılaması için tayin edilmemiştir. Bu tür anlamsız lafızlara da mühmel adı verilmektedir.

İlk dönem nahivcilerinden itibaren kelime, isim, fiil ve harf gibi kavramların tanımında vaz'a doğrudan ya da dolaylı olarak yer verilmiştir.¹⁶⁵ Fiilin vaz' ilmi açısından detaylı olarak değerlendirilmesi Adudüddin Îcî (v. 756/1355) sonrası dönemde gerçekleşmiştir. Bu kapsamda fiil madde ve kalıp yönünden incelenmiş olup bunlardan ilki şahsî ikincisi ise nev'î vaz' başlığı altında değerlendirilmiştir.¹⁶⁶ Vaz' ilmi, sadece nahiv değil; tefsir, hadis, fıkıh gibi pek çok İslami ilmin ilgilendiği bir alandır. Çünkü bu ilimler için birer giriş mesabesinde bir konuma sahiptir.¹⁶⁷

Sîbeveyhi fiile dair yapmış olduğu tanımda vaz'a işaret etmese de sonraki dilbilimciler yapmış oldukları tanımlarda vaz'a yer vermişlerdir. Nahivcilerin bir kısmı kelimenin tanımında, bir kısmı ismin bir kısmı da fiilin tanımında vaz'ın varlığını ifade etmişlerdir. Îcî, Arap dilini oluşturan bütün lafızların anlamlarını belirlemede temel etkenin vaz' olduğunu ifade etmektedir.¹⁶⁸

Nahivci el-Enbârî, *Mensûru'l-fevâid* adlı eserinde ismi tanımlarken “ilk vaz” edildiğinde irabı hak eden şeydir” şeklinde, isim diye nitelendirilen kelimelerin meydana gelmesinde vaz' edilmelerine dikkat çektiği görülmektedir. Konunun

¹⁶⁵ Özdemir, *a.g.e.*, s. 140.

¹⁶⁶ Özdemir, s. 200-201.

¹⁶⁷ Özdemir, s. 129.

¹⁶⁸ Özdemir, s. 193.

devamında fiilin tanımını yaparken vaz' edilme hususiyetini değil de cümle içerisindeki durumuna göre bir tanımlamada bulunmaktadır. Fiili مَا أُسْنِدَ إِلَى شَيْءٍ وَلَمْ يُسْنَدَ إِلَيْهِ شَيْءٌ “herhangi bir şeye isnad edilebilir ancak kendisine hiçbir şey isnad edilemez” demek suretiyle isimde gözettiği vaz' yaklaşımını burada sürdürmemekte, fiili cümlenin bir parçası olması hususiyetiyle tanımlamaktadır.¹⁶⁹ Fiili de “maddesi ve formuyla vaz' edilen bununla birlikte mebni olan bir kelime türüdür” şeklinde tarif edebilirdi. Böylece isim ve fiilin tanımları arasında da yaklaşım birliğinden söz edebilirdik. İsmin tanımında vaz' edilme hususiyetini ön plana çıkarması kelimelere nispeten de olsa bu açıdan bakıldığını gösteren önemli bir örnektir.

Birgivî fiilin tanımında açıkca vaz'dan bahseden dilcilerdendir. O fiili وَهُوَ مَا دَلَّ بِهِيَّتِهِ وَضَعًا عَلَى أَحَدِ الْأَزْمِنَةِ الثَّلَاثَةِ “heyetiyle (kalıbıyla) üç zamandan birine vaz'en delalet eden şeydir” şeklinde tanımlamaktadır.¹⁷⁰ Yani fiil kalıplarıyla üç zamandan birine delalet etmektedir. Bu delaletin oluşmasında etkili olan şey vaz'dır. Fiilin bu üç vezni (mâzî, muzârî, emir), üç zamanı göstermesi için belirlenmiş, vaz' edilmiştir. Devamında fiilin bazı özelliklerinden bahsetmektedir ki bunlar da önüne قَدْ, سَوْفَ, لَمْ vb. edatlar almasıdır. Birgivî, fiilin tanımında fiilin zamana olan delaletinde vaz' hususunu ön plana çıkarmaktadır. Hades ve failine dair bir temasta bulunmamaktadır. Kelimenin tanımını yaparken “müfred bir manaya vaz' olunmuş lafız” ifadesini kullanmaktadır.¹⁷¹ Buradan kelimenin kısımlarından olan fiilin bir zaman anlamının yanında isimler gibi bir mana için vaz' olunduğu anlayışına ulaşmak mümkündür. Bu durum tanımda belirtilmemiştir.

Fiilin hades, fail ve zamana olan delaletinde vaz'ın olduğunu et-Tehanevî'nin tanımında daha net görebilmekteyiz. O, fiili الْمَادَّةُ مَوْضُوعَةٌ بِالْوَضْعِ الشَّخْصِيِّ لِلْحَدَثِ وَالْهَيْئَةُ أَى الْحَرَكَاتِ “fiilin maddesinin şahsî vaz' ile hades için, hareketleri ile birlikte olan heyeti (formunun) ise nev'î vaz' ile hadesin faili ve zamanına delalet için vaz' edilmiştir” şeklinde ifade etmektedir.¹⁷² Tehanevî fiilin

¹⁶⁹ el-Enbârî, *Mensûru 'l-fevâid*, s. 23.

¹⁷⁰ Birgivî, *a.g.e.*, s. 59.

¹⁷¹ Birgivî, s. 59.

¹⁷² Tehânevî, *a.g.e.*, s. 1280.

üç delaletinin de vaz' ile gerçekleştiğini ifade etmektedir. Bu durum aşağıda detaylı olarak işlenecektir.

1. 3. 3. Şahsî ve Nev'î Vaz'

Arap dilini oluşturan lafızlar biri madde diğeri kalıp olmak üzere iki şekilde vaz' edilmektedir. Maddesi ile vaz' edilen kelimeler şahsî, kalıbı ile vaz' edilenler ise nev'î olarak adlandırılmaktadır. Şahsi vaz', manaya delalette kalıbın etkisi olmayan bir vaz' türüdür. Bu vaz' kategorisindeki kelimeler özel harfleriyle vaz' edilirler. Mesela هذا, الذى (Ellezî, hâzâ) gibi lafızlar bu kategoridedir. Nev'î vaz' ise vaz' edilen kelime ve terkiplerin kendi şahsi harfleriyle değil, aynı kalıp ve formdaki bütün lafız ve terkiplerin birlikte vaz' edildiği vaz' türüdür. غَلَامٌ زَيْدٌ، مَنْصُورٌ، نَاصِرٌ، كَتَبَ (ketebe, nâsır, mensûr, ğulâmu zeyd) gibi müfret (tekil) veya mürekkep (terkip) kalıpların vaz'ı, nev'î vaz' türüne dahildir.¹⁷³ Bu kalıplar sayılamayacak kadar kelimenin türetilmesine imkan vermektedir. Böylece vâzı, şahsi vaz'daki gibi (özel isim vb.) tek tek vaz' etme külfetinden de kurtulmaktadır. Şahsî ve nev'î terimlerinin lafza ait birer nitelik olduğu görülmektedir.¹⁷⁴

Fiilin üç tür delaletinden eylem (hades) tarafını temsil eden maddesi (onu oluşturan harfler) şahsî vaz' ile, formu (kalıbı) ise nev'î vaz'la bu kelimeleri belirleyen irade (vâzı) tarafından vaz' edilmektedir. Fiiller madde ve kalıp olmak üzere iki şekilde vaz' edilmektedir. Fiiller, hadese ve bu hadesin gerçekleştiği zamana vaz' yoluyla, failine ise akıl yoluyla delalet etmektedir.¹⁷⁵ Fiilin failinin tespitinde vaz' söz konusu değildir. Faili akli bir çıkarımla (her eylemin mutlaka bir faili olur düşüncesinden hareketle) tespit edilmektedir. Herhangi bir fiile bakıldığında failini tam olarak bilmek mümkün gözükmemektedir.

Vâzı, fiilleri vaz' ederken “her fiili kendi maddesiyle türediği masdarın (hadesin) anlamına delalet etmesi için vaz' ettim” şeklinde bir yöntem ile vaz' etmektedir.¹⁷⁶ Vaz' edici fiillerin nev'î vaz' dediğimiz suret/form yönünden olan vaz'ını da mesela “فَعَلَ” kalıbında olan her fiili geçmiş zaman diliminde gerçekleşen bir hadese delalet etmesi

¹⁷³ Özdemir, *a.g.e.*, s. 78-82.

¹⁷⁴ Özdemir, s. 81.

¹⁷⁵ Özdemir, s. 101.

¹⁷⁶ Özdemir, s. 101.

için vaz' ettim." şeklinde genel bir kuralla bu kalıptaki bütün hadesleri geçmiş zamanı ifade edecek şekilde vaz' etmektedir.¹⁷⁷ İsimler vaz' edilirken yapılan tek tek vaz' etme işleminin fiillerde olmadığını görmekteyiz. Çünkü fiiller diğer kelime türlerine kıyasla çok büyük bir yekûn tuttuğundan ayrı ayrı vaz' edilmeleri zorluk oluşturmaktadır.¹⁷⁸

Nasıl ki zaman geçtikçe ilimlerin tabiatı gereği mevzii (lokal) çalışmalar artmakta ise Arap dilbiliminde de zaman geçtikçe kelime türleri etrafından bağımsız kendi içinde değerlendirmelere tabi tutulmuştur. Ve böylece her bir kelime özelde de fiil kategorisi maddesi ve kalıbı ile vaz' edildiği anlamlara göre değerlendirilmiştir. Müteahhirun dönemi nahivcileri¹⁷⁹ fiil nedir, neyi gösterir sorusunu cevaplamak için tabir caizse işin kaynağına gidip bu kelimeleri vaz' eden iradenin vaz' etmekteki maksadı nedir, nasıl vaz' etmiştir vb. sorulara yukarıda arz ettiğimiz üzere cevap bulmaya, fiilin delaletini tespit etmeye çalışmışlardır.¹⁸⁰

Buraya kadar fiilin delaletine etki eden Arap dilbilimi, mantık ve vaz' ilminin etkileri görülmüş oldu. Bu çerçevede kelime türlerinin özel olarak da fiilin delaletinde öncelikle dilcilerin katkıları incelenmiştir. Dilcilerin yaklaşımında fiilin delaletinde zaman ve hades ön plana çıkarılmıştır. Ardından mantık ilminin etkisi ile fiilin delaletinde "anlam" merkezli yaklaşımların etkisi görülmüştür. Bu çerçevede fiilin anlam ifade eden bir kelime türü olduğu vurgusu yapılmıştır. Son olarak ise vaz' ilminin katkıları tahlil edilmiştir. Burada fiilin hangi anlamları göstermesi için vaz' edildiği hususu değerlendirilmiştir. Fiilin zaman ve hadesi göstermesinin vâzı tarafından belirlendiği görülmüştür. Fiilin tespitinde ise vaz'ın söz konusu olmadığı belirtilmiştir.

Bu bölümde fiilin delaletinin teşekkülünde rol oynayan önemli dönüm noktalarına temas edilmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde fiilin delaletini oluşturan zaman, hades ve faile nispet yönleri detaylı bir şekilde tahlil edilmeye çalışılacaktır.

¹⁷⁷ Özdemir, *a.g.e.*, s. 101-102.

¹⁷⁸ Özdemir, s. 82.

¹⁷⁹ Adudüddîn İcî sonrası dilbilimciler kastedilmektedir. Bk. Özdemir, *a.g.e.*, s.195 vd.; Adudüddîn İcî (v. 756/1355) dil, kelam ve usûl alimidir. Dil bilimin anlaşılmasına katkıda bulunmak için vaz' alanı ile ilgili çözümler sunmuştur. Sâdeddîn et-Teftâzânî ve Seyyid Şerif el-Cürcânî gibi meşhur alimler onun yetiştirdiği talebelerdir. Bk. Tahsin Görgün, "Adudüddîn İcî" md., *DİA*, c. XXI, İstanbul 2000, s. 410-414.

¹⁸⁰ Özdemir, *a.g.e.*, s. 197-203.

İKİNCİ BÖLÜM

FİİLİN DELALETİNİN SİSTEMATİK OLARAK İNCELENMESİ

Çalışmanın bu bölümünde fiilin delaletini oluşturan unsurlar incelenecektir. Bunlardan hadesi oluşturan masdar, fiilin kaynağı olması açısından; fiilin kalıbının ortaya çıkardığı zaman ve bunun çeşitleri; fiilin hareketlerinin ortaya çıkardığı failin durumu gösterilmeye çalışılacak. Ayrıca fiilin hareketlerinin ve formunun değişmesiyle ortaya çıkan tam-nâkıs, malum-meçhul, mutasarrıf-câmid ve müteaddi-lâzım durumları tahlil edilecektir.

2. 1. FİİLİN DELALETİNİN UNSURLARI

Fiil olarak adlandırılan kelimelerin ortak özelliği bir eylemi (hades) göstermesi, o eylemin zamanından haber vermesi ve o eylemi yapan faili hakkında bilgi vermesidir.¹⁸¹ Fiilin bu üç özelliğinin nasıl tespit edildiği, hangi temele dayandırıldığını bilmek fiili tanımak için önem arz etmektedir.

2. 1. 1. Hades

Hades; eylem, oluş manalarına gelen fiilin üç delalet türünden biri olup fiilin kökü olarak kabul edilir. Fiilin diğer iki delaleti (zaman ve faile nispet) bunun üzerine bina edilmektedir. Yani fiilin diğer delaletlerinden olan zaman, hadesi oluşturan harflerin üzerine bina edilmekte ve faili de aklî bir çıkarımla bunlardan anlaşılmaktadır.

Masdar (hades), yani fiili oluşturan harfler yalın haliyle bir kelime türü olan isim başlığı altında zikredilmektedir.¹⁸² Masdar, zaman kalıplarından (mâzî, muzârî, istikbal) birine büründüğünde ise isim kategorisinden çıkıp fiil olmakta ve hadese (eyleme) delalet etmektedir. Zaman anlamı ifade eden kalıplar/vezinler masdar olmadan varlık sahasına çıkamazken, masdar yalın haliyle de var olabilmektedir. Yalın halde iken masdar zihnî bir eylemi ifade ederken fiilin içerisinde meydana gelmiş bir eylem durumundadır.

Fiiller için hadese delalet temel bir özelliktir. Fiilin üç delaletini (hades, zaman, faile nispet) bir arada barındıran fiiller tam fiil olarak adlandırılmaktadır. Birtakım fiillerde hades anlamı yoktur. Bunlara nâkıs fiil denmektedir. Nâkıs fiil olarak

¹⁸¹ Tehânevî, *a.g.e.*, s. 1280.

¹⁸² İbnu's-Serrâc, *a.g.e.*, s. 36.

adlandırılan لَيْسَ, بَيْسَ, نَيْمَ, حَبْزًا (leyse, bise, nime, habbeza) vb. kelimeler hakkında dil ekolleri arasında olduğu kadar aynı dil ekolünün görüşlerini savunan dilbilimciler arasında da ihtilaflar mevcuttur. Basralı dilcilerin çoğuna göre لَيْسَ nâkıs fiil olarak kabul edilirken, bu ekolün görüşlerini benimsemiş olmasına rağmen İbnu's-Serrâc'a göre لَيْسَ harftir.¹⁸³

Fiili oluşturan çekirdek masdardır; bir başka ifadeyle masdar fiilin eyleme delalet eden harfleridir. Yani ك, ت, ب harflerinden oluşan كَتَبَ eylemi masdar olup bu haliyle isim kategorisinde değerlendirilmektedir. Fiil kategorisinde değerlendirilmesi için geçmiş zaman (فَعَلَ), şimdiki zaman (يُفَعِّلُ) veya gelecek zaman (فَعْلٌ) ifade eden zaman kalıplarından biri ile kullanılması gerekmektedir. Yazma anlamını ifade eden كَتَبَ masdarını كَتَبَ (yazdı) şeklinde mâzî kalıbına uyarladığımızda masdar isim kategorisinden çıkıp geçmiş zamanda yapılan bir yazma eylemine dönüşmektedir. فَعَلَ veznine sokulan her masdar, geçmişte yapılan bir eylemden haber vermektedir. Masdar يُفَعِّلُ veznine sokulduğunda fiilin şimdiki zamanda yapıldığından, فَعْلٌ veznine sokulduğunda ise fiilin gelecek zamanından bahsedebilmekteyiz. Fiil dediğimiz kelime türünün varlık sahasına çıkmasında fiiliyata geçmemiş masdar (hades) en önemli öge durumundadır.

Sîbeveyhi fiili tanımlarken “varlıkların eylemlerinin (ehdâsu'l-esmâ) lafızlara dökülmüş halidir” ifadesini kullanmaktadır.¹⁸⁴ Bu yaklaşıma göre fiil, şahısların yaptığı hadesten (masdarlardan) oluşmaktadır. Fiilin masdarlardan türediğine dair yaklaşım bir kısım nahivciler tarafından eleştirilse de dilcilerin çoğunluğu bunun doğruluğunu kabul etmektedir.¹⁸⁵

Fiillerin masdarlardan türemesi meselesi Kûfe ve Basralı nahivciler arasında farklı yaklaşımların olduğu bir alandır. Sîbeveyhi'nin fiilin masdardan türediğini ifade etmesi bu durumun bir göstergesidir. Fiilin masdardan türediği görüşünü Basralı nahivciler savunurken Kûfeli nahivciler masdarların fiilden türediğini düşünmekteydi.

¹⁸³ Kızıklı, *a.g.e.*, s. 78.

¹⁸⁴ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, s. 2.

¹⁸⁵ Bu konuda nahivci el-Batalyûsî, yapmış olduğu tanımın kuşatıcı olmamasından dolayı Sîbeveyhi'yi eleştirmektedir. Çünkü ona göre fiilin masdardan türediğine dair görüş Basralıların görüşüdür ve tanıma mezhep aidiyetinin yansıtılmaması gerekmektedir. Bk. Karîre, *a.g.e.*, s. 119-123.

İki dil ekolü nahivcileri de bir takım deliller söyleyerek kendi düşüncelerinin doğruluğunu savunmaktadır.¹⁸⁶

Kûfelilere göre fiilin asıl/kaynak olduğu, masdarın ise fiilden türediğini gösteren göstergeler vardır. Onlardan biri fiilin masdarın amili olmasıdır. Dolayısıyla Kûfeli dilcilere göre asıl olan tâlî olanda amel ettiğinden, bir başka ifadeyle ona etki ettiğinden fiil asıl masdar tâlîdir görüşünü savunmuşlardır. Bir şeyin asıl ve tali olmasında amel etme özelliğinin esas alınmasının yanlış olduğu düşünülebilir. İsm-i fail (كَاتِبٌ vb. örnekler), fiilden türemiş olmasına rağmen, isimde amel etmektedir.¹⁸⁷ Amel ettiği için de ism-i failin asıl, ismin ise tali olduğunu söyleyemeyiz. Kûfelilerin fiilin asıllığını ispat için getirdikleri bir başka delil ise fiilin illetli olduğunda masdarın da illetli olması hususudur. قَامَ örneğinde قَامَ fiili illetli olduğundan masdar olan kıyam da illetlidir şeklinde bir yaklaşım sergilemektedirler. Bu görüşün de isabetli olmadığı açıktır. Çünkü fiili illetli olmasına rağmen وَعَدَ - وَزَنَ - وَزَنَ - وَزَنَ gibi masdarı illetli olmayan fiiller de vardır.¹⁸⁸

Basralı dilcilere göre mastar fiile, yani mâzî, muzârî ve emre kaynaklık eder. Fiilin kaynağının masdar olduğuna dair getirdikleri izah şudur: Arap dilinde masdar kelimesi kendisinden çıkılan/kaynaklanılan (مَصْدَرٌ) yer anlamındadır. Bu bağlamda develerin kalkıp çıktığı yere de “develerin masdarı” (مَصْدَرُ الْإِبِلِ) denilmektedir. Masdar, kaynak anlamı içermektedir ve fiilin kaynağıdır. Masdar, kendisinden sadır olunan şeydir. Fiilin sadır olduğu şeydir. Masdar fiilden sadır olsaydı ona sâdır denir masdar denmezdi.¹⁸⁹ Arap dilinde ismin varlığının fiilin varlığından önce olduğu düşünülebilir. O halde mastar bir isim olduğuna göre fiil tali mastar asıldır denilebilir.

Sîbeveyhi'den sonra bazı nahivcilerin, yapmış oldukları fiil tanımında masdara yer vermeleri zaman geçmesine rağmen fiilin kökünün masdar olup olmadığı hususunda birtakım tartışmaların devam ettiğini göstermektedir. Bu tartışmalara katılan nahivcilerden olan ez-Zeccâcî'nin fiili “hadese, mâzî veya müstakbel bir manaya delalet eden şeydir”¹⁹⁰ şeklindeki tanımı bunun örneklerindendir. Hadesten kastettiği şeyin

¹⁸⁶ ez-Zeccâcî, *el-İzâh*, s. 56-60.

¹⁸⁷ Kırkız, *a.g.e.*, s. 209-226.

¹⁸⁸ ez-Zeccâcî, *el-İzâh*, s. 60.

¹⁸⁹ ez-Zeccâcî, s. 56-60.

¹⁹⁰ ez-Zeccâcî, *el-Cümel*, s. 1.

masdar olduğu daha sonra yapmış olduğu açıklamalardan anlaşılmaktadır. Bu konu üzerinde Kûfe ekolü nahivcilerinin görüşlerine cevaplar vermesi de bu durumun bir başka ifadesidir.¹⁹¹

Yukarıdaki fiil tanımlarına bakıldığında şunu söylemek de mümkündür: Fiil tanımları nahivcinin yaşadığı asırdaki dil tartışmaları ve konulara yaklaşımlarıyla da paralellik arz etmektedir. Sîbeveyhi dönemi, dilin sistemleşme çabalarının yoğun olduğu bir dönem olduğundan fiili oluşturan temel unsurlar üzerinden bir tanımlama yapılmıştır. ez-Zeccâcî'nin bulunduğu dönem dilcilerin hem mantıkçılarla tartıştığı hem de fiilin köküne dair dil ekolleri arasındaki tartışmaların olduğu bir dönemdir. Bu yüzden fiil tanımlanırken hades ve zaman ön plana çıkarılmaktadır. Son dönemin ön plana çıkan yaklaşımı kelimelerin vaz' edildikleri anlamlara göre değerlendirilmeleri olmuştur.

Lafızların kelime olarak nitelendirilebilmesi için vaz' ameliyesinin öneminden bahsetmiştik. Arap dilindeki bir kısım kelimeler kalıplarıyla (vezin) vaz' edilirken bir kısım kelimeler kalıpsız olarak, yani kendi özel harfleriyle vaz' edilmektedir. Masdar, fiil isimleri, harfler ve özel isimler bu grupta zikredilen kelimelerdir. Fiili meydana getiren masdar, şahsî vaz' ile belirlenmiştir. Yani kendi özel harfleriyle bir anlama delalet etmesi için tayin edilmiştir. Daha sonra fiiliyata geçme potansiyeli olan bu isimler yani masdarlar birtakım kalıplara sokulmak suretiyle standart bir yapının içinde yer almaktadır. Bu durumda da kalıpların vaz'ı olan nev'î vaz' şeklinde vaz' edilmektedir. Bunu da vâzı, "Her fiili kendi maddesiyle türediği masdarın (hadesin) anlamına delalet etmesi için vaz' ettim" şeklinde belirlemektedir. Böylece herhangi bir zaman kalıbı (mâzî vb.) vasıtasıyla sonsuz denilebilecek kadar kelime türetilmektedir.

Hadesin (masdar) fiilin en önemli delaletlerinden biri olduğunu yukarıda görmüş olduk. Bununla beraber bir kısım fiiller de vardır ki masdarları takdiridir. Bu fiiller az sayıda olan nâkıs fiillerdir. Bunların masdarlarının takdiri olması onları fiil kategorisinde değerlendirmemize mani değildir.

Örneğin (خَرَجَ) "çıktı" fiili tam fiildir. Mâzî (خَرَجَ), muzârî (يَخْرُجُ), emir (اُخْرُجْ) ve masdar (خُرُوجًا) çekimi mevcut bir fiildir. Aynı şekilde تَرَكَ fiili de tam fiildir. Onun da

¹⁹¹ ez-Zeccâcî, *el-Cümel*, s. 53.

mâzî (تَرَكَ), muzârî (يُتْرَكُ), emir (اتْرُكْ) ve masdar (تَرْكًا) çekimleri vardır. Fillerin kahir ekseriyeti خَرَجَ ve تَرَكَ fiilleri gibi çekimlenebilmektedir. فَعِلُ التَّعَجُّبِ, لَيْسَ, عَسَى, يَسُنَّ, نَعَمْ (nime, bise, asâ, leyse, fiil-i taaccüb) ve حَبَّأَ (habbezâ) gibi fiiller nâkıs fiil olup yukarıdaki fiil örnekleri gibi tam olarak zaman çekimleri ve masdarları yoktur.¹⁹² Bu fiillerin bir kısım çekimlerinin varlığı onları isimden ziyade fiil grubunda değerlendirmeye daha uygun görülmektedir.

2. 1. 2. Zaman

Fiilin delaletlerinden biri de zamanı göstermesidir. Arap dilinde zamanı gösterme öncelikle fillerin bir fonksiyonudur. Bu, fiilin kalıp özelliğinden dolayı sahip olduğu bir delalettir.¹⁹³ يَوْمَ “gün”, سَاعَةً “saat” gibi isimler zamanı gösterebilir de bu kalıpsal bir özellik değil bir takım kelimelerin harfleri itibariyle kazandıkları bir anlamdır. Fiilin isim ile ortak yönü kendinde bir manası olması iken ayrılan tarafı üç zamandan birine birleşik bir delaletin olmasıdır. Yani zamanı gösterme isim için ikinci derece bir görev iken fiiller için asli bir görevdir.

Bir kelime zaman anlamı içeriyorsa ya isim ya da fiildir. Vezni (فَعْلٌ - يَفْعَلُ - فَعَلْ) dolayısıyla zaman anlamı içeriyorsa fiil, يَوْمَ gibi onu oluşturan harflerden dolayı ise isimdir. Fiili isim ve harften ayıran husus kalıpsal özelliği dolayısıyla sürekli olarak üç zamandan birinde olmasıdır. Arapçada كَانَ (-idi,-oldu,-dir), لَيْسَ (değil) gibi kendilerinden hades anlamları alınmış, sadece zaman anlamları olan bazı fiiller de vardır ki onlara da nâkıs fiil denilmektedir. Bunlar oldukça az sayıdadır. Hades bildirirlerse tam fiil olurlar.¹⁹⁴ Bu fiiller zaman bildirirken de tam fiillerdeki gibi üç zamanı değil tek bir zamanı bildirirler. Yani bir kısmının mâzî, bir kısmının muzârî ve bir kısmının da gelecek zaman çekimleri vardır.¹⁹⁵ Zaman bildiren bir kısım isimlerle bu yönüyle benzerlikleri olsa da, bu fiiller sınırlı da olsa çekimleri olması dolayısıyla isimlerden de ayrılırlar. Bu tür fiiller ancak mübteda ve haberin (özne ve yüklem) başına gelirler.

¹⁹² el-Enbârî, *Esrâru'l-Arabiyye*, s. 35.

¹⁹³ Şimşek, *Arap Dilinde Kelime Grupları ve Cümle Öğeleri*, s. 32.

¹⁹⁴ Şimşek, s. 35.

¹⁹⁵ Yusuf Doğan, “Arapça’da Kelime Yapısı Açısından Tartışılan Câmîd Fiiller ve Câmîdlik Sebepleri”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. VI, Sayı: 12, 2007, s. 59-99.

“Zeyd fakir değildir” cümlesinde لَيْسَ زَيْدٌ فَقِيرًا nâkıs bir fiildir. Zeyd ve fakir isimlerinden oluşan bir isim cümlesinin başına gelerek “değil” anlamı katıp cümleyi şimdiki zamanın olumsuzu yapmıştır. Herhangi bir eylem anlamı barındırmayıp sadece şimdiki zaman anlamı içermektedir. كَانَ زَيْدٌ فَقِيرًا “Zeyd fakir idi” cümlesinde de كَانَ nâkıs fiili eylem bildirmeyip Zeyd’e nispet edilen fakirlik vasfının geçmişte olan bir durum olduğundan haber vermektedir. كَانَ fiili de hades anlamı barındırmayan, zaman bildiren nâkıs fiillerdendir.

Kelime türlerinden sadece fiiller zorunlu olarak olarak zamanı gösterirler.¹⁹⁶ Harflerin zamanla bir ilişkisi yoktur. İsimler ise bir kaç kelime hariç zamanla bağı olmayan sadece bir anlam ifade eden kelimelerdir. Fiillerin bir eylemden haber verirken, ya da anlam ifade eden bir kelimeyi bildirirken aynı anda onun zamanından da haber verecek nitelikte olması onları pratik olmaları açısından da önemli kılmaktadır. أَكَلَ “yedi” fiilini işiten bir insan aynı anda hem bir yeme eylemini hem de bunun geçmiş zamanda olduğunu anlar. Halbuki aynı anlama isimlerle ulaşılmak istendiğinde hem yeme anlamını ifade edecek bir isim hem de geçmişten haber veren bir zaman kelimesinin kullanılması gerekmektedir.

Fiiller üç zamanı gösterir ki bu, masdarların üzerine inşa edilen kalıplar vasıtasıyladır. Nahivcilerin tamamı fiilin zamanı gösterdiğine dair görüş birliği içerisinde. Göstermiş olduğu zamanların sayısı hususunda farklı düşünceye sahiptirler. Fiilin üç zamanını kabul eden Basralı dilbilimcilerdir. Kûfeli dilcilere göre ise fiilin aslı mâzî ve muzârî olmak üzere iki sigadan ibarettir. Onlara göre istikbal anlamı bildiren emir fiil, muzârînin meczumlu halidir ve müstakil bir zamanı göstermemektedir.¹⁹⁷ Burada değerlendirmelerimizi yaparken, umumun kabulü olduğundan, Basralıların yaklaşımına göre hareket edeceğiz.

Fiillerin zamanı göstermesi sarfî ve nahvî olmak üzere iki kategoride gerçekleşmektedir. Fiilin mâzî, muzârî ve müstakbel kalıpları vasıtasıyla sırasıyla geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zamandan haber vermesi sarfî zamandır. Yani fiilin kalıplarının bir görevi olarak kalıplarına uygun zamanları ifade etmesi onun temel fonksiyonudur. Nahvî zaman fiilin kalıpları vasıtasıyla değil de cümle içerisindeki durumuna göre ve bir takım karinelerle fiillerin elde etmiş olduğu yeni zamanlardır. Bu

¹⁹⁶ Farabî, *el-Mantık inde'l-Farabî*, s. 134.

¹⁹⁷ Özbeklikçi, *a.g.e.*, s. 194.

durumda kalıpların bir fonksiyonu yoktur. Mâzî kalıbı (فَعَلَ) ile gelecek zaman, muzârî (يَفْعَلُ) kalıbı ile geçmiş zaman kastedilebilir.

Fiilin zamanlarından bahsederken işe ilk eserlerden başlamak doğru olacaktır. Sîbeveyhi fiili tarif ederken, zamanları hakkında kullanmış olduğu بُنِيَثَ لِمَا مَضَى وَلِمَا يَكُونُ وَلَمْ “geçmiş, henüz olmamış ve başlayıp bitmemiş işler için binası/kalıbı olan” ifadesi ile fiilin üç zamanından bahsetmektedir. Yine kalıpları olan bir takım isimlerle karışmaması için de fiilin üç zaman kalıbından örnekler (أَقْتُلُ، يَذْهَبُ، سَمِعَ) vermektedir.¹⁹⁸ Böylece isim ile fiil arasında var olan önemli bir farkı da tespit etmektedir. Yani fiil üç zamanı sahip olduğu kalıplar vasıtasıyla göstermektedir.

İbnu's-Serrâc fiilin üç zamanı gösterdiğini savunan dilcilerdendir. Ona göre isim de fiil de bir anlama sahip kelimelerdir. Fiilin isimden ayrılan tarafı anlamının yanında bir de zamana delalet etmesidir. Yoksa fiil birtakım isimler gibi sadece zaman değildir.¹⁹⁹

ez-Zeccâcî fiili “herhangi bir olayı (hades) göstermekle birlikte geçmiş ya da gelecek zamana delalet edendir” şeklinde tanımlamaktadır. Yapmış olduğu tanım ile fiilin iki zamanından bahsetmekte kitabın fiiller bahsinde fiillerin üç zamanının olduğunu ifade etmektedir.²⁰⁰

Kûfe ekolü dilbilimcileri fiilin zamana delaletini اَلْفِعْلُ مَا دَلَّ عَلَى زَمَانٍ “fiil zamana delalet edendir” şeklinde ortaya koymaktadır.²⁰¹ Burada fiille diğer kelime türleri arasındaki önemli bir farka işaret etmektedirler ki o da zamana delalet etmesidir. İbn Hişâm fiilin kısımları bahsinde bu durumu “fiil ya mâzî, ya muzârî ya da emirdir” şeklinde vurgulamaktadır. Yani fiillerin zaman olmadan düşünülmesi imkânsızdır.²⁰² Kûfelilerin yukarıdaki tanımında zamanların sayısı hakkında bir malumat anlaşılmasa da fiilin iki zamanını kabul ettiklerini ifade etmiştik.

Bazı nahivcilerin fiilin zamana delaleti ile ilgili yapmış oldukları önemli katkılardan birisi de vaz’ açısından zamana delalet meselesini tahlil etme olmuştur. Birgivî fiili “hey’etiyle (formuyla) üç zamandan birine vaz’ en delalet eden şeydir”

¹⁹⁸ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, s. 2.

¹⁹⁹ İbnu's-Serrâc, *a.g.e.*, s. 36.

²⁰⁰ Karîre, *a.g.e.*, s. 120.

²⁰¹ İbn Faris, *a.g.e.*, s. 86.

²⁰² İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 36.

şeklinde tanımlamaktadır. Böylece fiilin zamana delalet eden hey'etinin/kalıbının üç zamanı göstermesi için vâzı tarafından vaz' edildiğini ifade etmektedir. Fiilin tanımında hadese ya da faile temas etmemesi bu delaletlerin olmadığı anlamına gelmemelidir. Birgivî burada fiil için çok önemli, ayırt edici bir hususu ön plana çıkarmaktadır. O da fiil diye adlandırılan kelimelerin zamandan ayrı düşünölemeyeceğini ve bu anlamlar için de bazı kalıpların belirlenmesidir. Bu kalıplar mâzî, muzârî ve emirdir.

Daha önce ifade ettiğimiz üzere fiiller madde ve kalıp olmak üzere iki şekilde vaz' edilmektedir. Bunlardan hadese delalet eden masdarı (fiili oluşturan harfler) şahsi vaz' ile vaz' edilirken zamana delalet eden kalıpları ise nev'i vaz' (kalıpları olan bazı isimler de bu kapsamdadır) ile vaz' edilmektedir. Yani geçmiş, gelecek ve şimdiki zaman kalıpları, belirtilen bu zamanları, sahip oldukları masdar anlamını göstermeleri için vaz' edilmiştir. Mesela geçmiş zamanı ifade eden فَعَلَ kalıbı bütün geçmişte yapılan eylemleri anlatmak için vaz' edilmiştir. Böylece insanların yapmış olduğu darb (vurma), ekl (yeme), şurb (içme) vb. bütün eylem çeşitleri bu kalıba girdiğinde bu eylemlerin geçmiş zamanda yapıldığını anlamaktayız.

Zaman kalıpları ile ilgili olarak değerdendirilebilecek son konu, fiillerin asıllığı hususudur. Bu konuda dilciler farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Kimi dilciler geçmiş zaman (mâzî) fiilinin asıllığını savunurken kimileri şimdiki zaman fiilinin asıl olduğunu savunmuşlardır. Bir başka grup ta gelecek zaman (istikbal) fiilinin asıl olduğunu iddia etmişlerdir.²⁰³

Bu çerçevede ez-Zeccâcî fiillerde zamanların meydan gelme sırasını önce gelecek zaman, sonra şimdiki zaman, sonra da geçmiş zaman şeklinde sıralandırmaktadır. Çünkü ona göre bir şey önce yoktur, sonra var olur. Bir eylemin, önce gerçekleşmesi beklendiğinden öncelik gelecek zamanındır. Sonra bu eylemi yaşarız (şimdiki hal) ve sonra bu eylem geçmişte (mâzî) kalır.²⁰⁴ İnsanoğlunun önce gerçekleşmesini istediğı ihtiyaçları için git, gel, dön gibi emir fiillerini kullandıkları varsayıldığında öncelik gelecek zamana verilebilir.²⁰⁵

Şimdiki zamanın asıl olduğunu savunan nahivciler, fiilin kendisinden haber verilebilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Onlara göre de bunu hal, yani şimdiki zaman

²⁰³ Özbalıkçı, *a.g.e.*, s. 20.

²⁰⁴ Eylemlerin oluş sırasına göre zamanların sınıflandırılması ile alakalı bk. Kadri Yıldırım, *Arap Dili Morfolojisinde Kelime Retoriğı*, s. 24-25.

²⁰⁵ Kadri Yıldırım, *Arap Dili Morfolojisinde Kelime Retoriğı*, s. 25.

fiili karşılamaktadır. Gerçekleşmesi esnasında görülebilen tek fiil o dur. Mâzî fiilin asıllığını savunanlar ise mâzî fiilin tamamlanmış bir eylem olduğunu dolayısıyla kemale ermiş bir eylemin asıl olacağını ifade etmektedirler. Bu görüş genel olarak nahivcilerin en yaygın kabul ettiği görüş olup pratik olması bakımından tercih edilmektedir.²⁰⁶ Bu çerçevede fiilde zamanlar önce mâzî fiil, sonra muzârî sonra da emir fiil olmak üzere tahlil edilecektir.

2. 1. 2. 1. Mâzî (الْمَاضِي) Fiil

Mâzî kavramı, konuşma anından önce başlamış ve bitmiş, tamamlanmış eylemleri ifade etmektedir.²⁰⁷ Masdarın üzerine giydirilen فَعَلَ kalıbı vasıtasıyla eylemin geçmiş zamanından bahsederiz ve muhatabımız da bu anlama mâzî kalıbı vasıtasıyla ulaşır.

Sîbeveyhi'nin fiilin üç zamanından bahsederken vermiş olduğu سَمِعَ ve دَهَبَ fiil örnekleri (فَعَلَ) kalıbı) fiilin geçmiş zamanını (mâzî) bildirmektedir. ez-Zeccâcî de fiilin geçmiş zamanını “kendisiyle اَمْسَ (dün) kullanılmaya elverişli olandır” şeklinde ifade etmektedir.²⁰⁸

ضَرَبَ kalıbının geçmişi nasıl gösterdiği şöyle açıklanabilir. Mesela yapılan bir ضَرَبَ (vurma) eyleminden (bu haliyle masdardır) bahsedilmek istendiğinde ضَرَبَ (vurdu) şeklinde telaffuz edilir ve fiilin geçmişte yapılan bir darb eylemi olduğu anlaşılır. Bu kalıp (فَعَلَ) geçmiş zaman için tahsis edilmiş bir vezindir. Bu kalıp içerisine giren bütün masdarlar geçmişte yapılan bir eylemden haber vermektedir. Örneğin كَتَبَ (yazma) anlamındaki masdar كَتَبَ olunca geçmişte yapılan bir yazma eylemini ifade etmekte, أَكَلَ (yeme) masdarı أَكَلَ (yedi) şeklinde geçmişte yapılan bir yeme eyleminden haber vermektedir. Mâzî fiilin hades, zaman ve faile nispet olmak üzere fiilin bütün delaletlerine sahip olduğunu görmekteyiz. Yukarıda örnek olarak verilen tam fiillerin bütün zaman kalıpları için çekimleri de mevcuttur. Ancak nâkıs fiillerde durum farklıdır.

²⁰⁶ Özbalıkçı, a.g.e., s. 20-21.

²⁰⁷ Cürcânî, a.g.e., s. 196.

²⁰⁸ Özbalıkçı, a.g.e., s. 30.

Sarf açısından temel görevi geçmişte yapılan eylemleri, hareketleri ifade etmek olan mâzî kalıbı (فَعَلَ) bir takım karinelerle, cümle içerisinde geçmiş dışında farklı zamanları da göstermektedir.

Mâzî fiil kalıbı şimdiki zaman için de kullanılabilir. Alışveriş esnasında بِعْتُ “sattım” ve muhatabın da اشْتَرَيْتُ “satın aldım” şeklindeki sözleri mâzî kalıbı ile ifade edilen eylemlerdir. Buradaki fiiller mâzî anlamı dışında kullanılmaktadır. Kastedilen “ben satıyorum” ve “ben alıyorum” şeklinde şimdiki zaman anlamıdır.²⁰⁹ Çünkü bu işlemler alışverişin yapıldığı esnada söylenmiş sözler olup geçmiş ile bir alakası bulunmamaktadır.

Fiilin üç zaman kalıbından biri olan mâzî fiil diğer iki zaman kalıbı içinde asıl konumunda bir özelliğe sahiptir. Arap dilbilimcilerin genel kabulüne göre muzârî ve emir fiiller mâzî fiilden türemektedirler. كَتَبَ fiili mâzî bir fiildir. Ondan muzârî bir fiil olan يَكْتُبُ ve emir fiil اَكْتُبْ kelimeleri türemektedir.²¹⁰

Mâzî fiillerin meçhul (öznesi bilinmeyen) hale getirilmesi ile (فُعِلَ kalıbı ile kullanımı) eylemin zamanı bilinir. Geçmişte yapıldığı anlaşılır ancak öznenin kim olduğu bilinemez. Zamansal olarak bir değişiklik söz konusu olmamakta sadece öznesine dair bir bilinmeme durumu vücuda gelmektedir. Mâzî-malum fiil ile fiilin üç tür delalet görülebilirken meçhul fiilde hades ve zaman olmak üzere iki delaleti görülmekte faili bilinmemektedir.

2.1. 2. 2. *Muzârî (الْمُضَارِعُ) Fiil*

Muzârî kavramı şimdiki zaman (hâl) ancak birtakım karinelerle gelecek zaman (istikbal) anlamını da ifade edebilen bir zaman kalıbıdır.²¹¹ Arap dilinde fiilin يَفْعُلُ vezni bu iki zamanı göstermek için kullanılmaktadır.

سَوْفَ, لَمْ ve لَنْ edatlarını önüne kabul etmesi fiili muzârînin özelliklerindendir.

Başında zevâid-i erbaa’dan (elif,te,ye,nun harfleri) birinin bulunması (فَعُلَ, تَفْعُلُ, يَفْعُلُ, نَفْعُلُ) örneklerinde olduğu gibi da fiili muzârîyi tanıtan hususiyetlerdendir.²¹²

²⁰⁹ Özbalıkçı, a.g.e., s. 64-65.

²¹⁰ Özbalıkçı, s. 21.

²¹¹ es-Sîrâfi, a.g.e., s. 56-60.

²¹² ez-Zemahşerî, *el-Enmûzec*, y.y.: Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1323. s. 26.

Muzârî kalıbı (يُفْعَلُ) iki zaman için ortak kullanılan bir kalıptır. İbnu's-Serrâc muzârînin iki zamana ihtimalli yapısını isme benzeterek anlatmaktadır. “Bir adam geldi” dendiği zaman karine (delil/işaret) olmadan onun kim olduğunu anlayamayız. يَأْكُلُ “yiyor/yiyecek, أَكُلُ “yiyorum/yiyeceğim” denildiğinde de gelecek zaman mı şimdiki zaman mı olduğu kesin olarak anlaşılamamaktadır. İsmi başına bir el takısı getirilmeden isim belirsiz olmaktadır. Bu fiillerin önüne س, سَوْفَ getirilmeyince bu fiiller belirsiz olup iki zamana ihtimallidir. س, سَوْفَ fiilin önüne getirildiğinde artık fiilin gelecek zamana delaleti belirli hale gelmektedir.²¹³

Fiili muzârî kavramından ilk olarak bahseden Sîbeveyhi, muzârîden “başlayıp henüz bitmemiş” şeklinde bahsetmekte ve يَذْهَبُ “öldürüyor/öldürecek” يَذْهَبُ “gidiyor/gidecek يَضْرِبُ “vuruyor/vuracak gibi fiillerle bu zaman kalıbından örnekler vermektedir.²¹⁴ el-Fâkihî (v. 280/894) de muzârî fiili “kullanımı itibarı ile şimdi veya gelecekte henüz bitmemiş bir eylemi ve zamanı gösteren bir kelimedir”²¹⁵ şeklinde ifade etmektedir. es-Sîrâfî de “oluşun meydana geldiği anda kendisinden haber verilen zamandır” demek suretiyle muzârîyi ifade etmektedir.²¹⁶

Muzârî fiilin öncelikle şimdiki zamanı gösterdiğini ifade için يَفْعَلُ vezni kullanılmaktadır. Örneğin يَذْهَبُ أَحْمَدُ إِلَى الْمَدْرَسَةِ “Ahmed okula gidiyor” cümlesinde anlaşılan mana Ahmed’in şu an okula gittiğidir. Bir muzârî fiil olan يَذْهَبُ fiilinin önüne س veya سَوْفَ edatlarından biri gelirse يَذْهَبُ أَحْمَدُ إِلَى الْمَدْرَسَةِ “Ahmed okula gidecek” cümlesinde olduğu gibi fiil gelecek zaman anlamı içerir. Bazen de س veya سَوْفَ edatlarından herhangi biri gelmeden cümlelerin anlam bütünlüğünden gelecek zaman manası çıkarılabilmektedir. Bu az olan bir durumdur.

Fiili muzârî bir takım karineler ile asli zamanının haricinde farklı zamanlara delalet edebilmektedir. Bu onun kalıbının değil cümle içerisindeki konumunun sonucu

²¹³ İbnu's-Serrâc, *a.g.e.*, s. 39.

²¹⁴ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, s. 2.

²¹⁵ Yılmaz, “*Arap Dili Cümle Yapısında Fiili Muzârînin Yeri*”, s. 22.

²¹⁶ es-Sîrâfî, *a.g.e.*, s. 58.

ve aldığı edatlar dolayısıyla meydana gelen bir anlam kazanmadır.²¹⁷ Bu çerçevede يُصَلَّى “namaz kılıyor” fiili şimdiki zamanı ifade ederken fiilin başına لَمْ edatı gelmesiyle لَمْ يُصَلَّى “Ahmed sabah namazını kılmadı” şeklinde geçmiş zamanda yapılan bir eylemden haber vermektedir. Yani mâzî kalıbının yerine muzârî kalıbı kullanılıp başına bir لَمْ edatı getirilmek suretiyle anlam geçmiş zamana döndürülmüştür.

Fiili muzârî cümle içerisindeki durumuna göre süreklilik anlamı da kazanmaktadır. Örneğin هُوَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ “O, Allaha inanır” dendiğinde o kişinin devamlı olarak Allaha inandığından bahsederiz.²¹⁸ Bu kalıbın ifade ettiği anlam Türkçe’deki geniş zamanın bir karşılığıdır.

Muzârî fiili diğer zaman kalıplarından ayıran önemli hususlardan biri de irabtır. İrab normal şartlarda isimlerde var olan bir hal iken isme benzeyen bazı yönlerinden dolayı muzârî fiil de iraba konudur.²¹⁹ Mâzî ve emir fiiller mebnidir. Yani muzârî fiilin sonundaki hareketler değişebilirken diğer fiillerin sonlarında herhangi bir değişiklik söz konusu olmamaktadır. Örneğin يَذْهَبُ أَحْمَدُ إِلَى الْمَدْرَسَةِ “Ahmed okula gidiyor” cümlesinde muzârî bir fiil olan يَذْهَبُ fiilinin önüne لَمْ veya لَنْ edatı geldiğinde fiilin sonunda değişiklik olmaktadır. لَنْ يَذْهَبُ ötre olan hareketi ب harfinin ötre olan hareketi لَنْ يَذْهَبُ örneğindeki gibi fetha olmaktadır. Aynı şekilde ötre olan ب harfinin hareketi لَمْ يَذْهَبُ örneğindeki gibi cezimli olabilmektedir. Bu tür değişiklikler mâzî ve emir fiilde meydana gelmemektedir.

2. 1. 2. 3. Emir (الْأَمْرُ) Fiil

Emir fiil özel bir vezin ile bir eylemin yapılmasını istemektir. Emir fiilin kalıbı çoğunlukla gelecek zaman ifade etmektedir. Muzârî fiilden muzârîlik harfinin atılması ile oluşan bu kalıp افْعُلْ vezni vasıtasıyla gelecek zamanı göstermektedir. Bir kişiden bir şeyin yapılmasını istemek افْتَحِ الْبَابَ “kapıyı aç” örneğinde olduğu gibi sözün söylenmesinden sonraki bir zamanda yapılabileceğinden gelecek zamana delalet söz

²¹⁷ Semerrâî, a.g.e., s. 353.

²¹⁸ Şimşek, “Arapçada Zaman Kalıpları, Kullanım Alanları ve Türkçe’deki Zamanlarla Karşılaştırılması”, s. 52.

²¹⁹ Birgivî, a.g.e., s. 59.

konusu olmaktadır. Emir fiilin قُومِي يَا عَائِشَةَ “Kalk ey Aişe” örneğinde olduğu gibi muhataba ya’sını alması onun bir özelliğidir.²²⁰

Kûfeli dilciler emir fiili muzârînin bir hali olarak kabul etmektedirler. Emir fiil Basralılar tarafından müstakil bir fiil olarak kabul edilmektedir.

Emir fiilin gelecek zaman ifade etmesi talepte bulunulduktan sonra eylemin gerçekleşebilecek durumda olmasındandır. Örneğin muhatabımızdan bir yazma eylemi yapmasını istediğimizde اَكْتُبْ دَرْسَكَ (dersini yaz) şeklinde bir cümle kurarız ve muhatabımız da bu eylemi biz söyledikten sonra yapabilir. Bu eylem hâli (şimdiki zamanı) takip eden bir zamanda olabilir ki bu da gelecek zamandır.

Emir fiil افْعَلْ kalıbının asli görevi olan gelecek zamanın haricinde farklı zamanlara da delalet edebilmektedir. Cümle içerisinde mâzî ve süreklilik ifade eden anlamlarda kullanılabilir. يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ “Ey peygamber Allah’tan sakın”²²¹ cümlesindeki اتَّقِ emir fiili gelecekte yapılması istenen bir işten bahsetmemekte bilakis her zaman takva üzere olan peygamberden bu halinin muhafazası talep edilmektedir. Buradaki anlam gelecek zaman değil de süreklilik talebi yani geniş zaman ifade etmektedir.²²²

Emir fiilin geçmiş zamanı göstermesi, geçmişte talep edilen (emredilen) bir eylemin üzerinde sonra konuşulmasıyla gerçekleşmektedir. Yani olayın gerçekleşmesinden sonra söylenen bir emir geçmiş zaman ifade etmektedir. Örneğin فَلَئِمَّا دَخَلُوا عَلَى يُوسُفَ آوَى إِلَيْهِ أَبَوَاهُ وَقَالَ ادْخُلُوا مِصْرَ إِن شَاءَ اللَّهُ آمِينَ “Yusuf’un huzuruna girince, Yusuf anne babasını aldı ve: Allah’ın dilemesiyle Mısır şehrine girin dedi” ayetindeki emir Mısra girildikten sonra söylenmiş bir emirdir.²²³

Fiilin zamana delaletinin üç zaman kalıbı (mâzî, muzârî, emir) vasıtasıyla gerçekleştiği görülmektedir. Bu kalıplar yalın haldeyken veya bir karine olmadan üç ayrı zamanı (geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman) göstermektedir. Fakat bu kalıpların cümle içerisinde aslî zamanlarının haricindeki zamanları da gösterebildiği görülmüş

²²⁰ İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 39.

²²¹ Kur’an-ı Kerim, Ahzâb Sûresi, 1.

²²² Şimşek, “*Arapçada Zaman Kalıpları, Kullanım Alanları ve Türkçe’deki Zamanlarla Karşılaştırılması*”, s. 103.

²²³ Şimşek, *a.g.e.*, s. 104.

oldu. Bu kalıpların hareketlerinin ve harflerin ortaya çıkardığı failin durumuna geçilebilir.

2. 1. 3. Faile Nispet

Fiilin delaletlerinden üçüncü ve sonuncusu fiilin bir faile delalet etmesidir. Fiilin bu delaletine “her fiilin bir faili olur” anlayışıyla ulaşılmaktadır. Fiilin bu delaleti onun en zayıf yönüdür. Diğer iki delaleti olan hades ve zaman somut olarak bilinirken yani harfler ve hareketler vasıtasıyla anlaşılırken failinin bilinmesi aklî bir çıkarımla olmaktadır.

Fiil tanımlarında çoğu dilcinin fiilin faile delaletine değindikleri tespit edilemedi. Mesela el-Enbârî, ez-Zemahşerî, ez-Zeccâcî gibi meşhur dilbilimcilerin fiil tanımlarında fail (özne) unsuruna rastlanılmadı. İbn Cinnî fiilin faile delaletine değinen dilcilerden olup üç tür delaleti arasında kuvvetli zayıf sıralandırması yapmıştır. Ona göre fiilin harflerini oluşturan masdarı (lafzî delalet) onun en kuvvetli yönüdür. Duyularımıza hitap eden somut bir yanı vardır. İkinci derecede güçlü olan tarafı ise harflerin üzerine bina edilen ve hareketlerin ortaya çıkardığı kalıbdır (sınaî delalet) ki o da zamanını göstermektedir. Bu da fiilin somut bir tarafıdır. Sonuncu delaleti ise onun faile olan delaletidir ki en zayıf delaleti budur. Fiilin bu delaleti manevi delalet olarak nitelendirilmektedir. Fiilin zaman ve hadese olan delaletlerinin tespitinde fiilin harfleri ve hareketleri gibi maddi boyutu ön planda iken faile delalette akli bir çıkarım söz konusudur. Bir başka ifadesiyle fiilin hades ve zamana delaletinde somut oldukları için vaz’ ön planda iken faile delalette, kelimelerin mecaz anlamları gibi vaz’ söz konusu değildir.²²⁴ Yani her fiilin bir faili olur anlayışıyla faili tespit edilmeye çalışılmaktadır.

Konu bir örnekle açıklanacak olursa: ك, ت, ب harflerinden oluşan yazma fiili kök harfleriyle hadese (eyleme), hareketlerle كَتَبَ (yazdı) şeklinde bir vezne sokulduğunda eylemin zamanına (geçmiş zaman) delalet etmekte, bu iki delaletten sonra da “her eylemin bir yapanı olur” aklî çıkarımıyla da failine delalet etmektedir.²²⁵ كَتَبَ fiili duyulduğunda iki şey hemen anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki bir yazma eyleminin gerçekleştiği diğeri ise bunun geçmişte gerçekleşmiş olmasıdır. Faili ise o (هُوَ) zamiridir.

²²⁴ Özdemir, *a.g.e.*, s. 61-62.

²²⁵ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, s. 98.

Bu zaminin Ahmet mi, Mehmet mi ya da başka birisi mi olduğunu sadece fiilden anlaşılamamaktadır. Faili bir karine ile ya da araştırma neticesinde bulunabilmektedir. Duyulan herhangi bir fiil lafzı işitenin faili anlamasını sağlamamakta akıl ile failine ulaşılmaktadır.

Fiilin failinin cümle içinde tespiti de üzerinde durulması gereken bir konudur. Fail bir cümle içerisinde fiilden sonra gelir ve merfû olur. Mesela ضَرَبَ يَدْرُ عَمْرُ cümlesinde ضَرَبَ fiilinin faili, fiilden sonra gelen يَدْرُ kelimesidir. عَمْرُ kelimesi ise mansub durumunda bir nesnedir (mefuldür). Fiil cümle içerisinde olmayıp yalnız başına iken de fiili yapan onun zamiridir. Mesela ضَرَبَ fiilinin üçüncü tekil şahıs “o” anlamındaki gizli bir هُوَ tarafından yapıldığını biliriz. ضَرَبَا “o ikisi vurdu” fiilinin faili zamir olan elif, ضَرَبُوا fiilinin faili ise zamir olan vav harfidir. Ancak şu halde iken bu fiillerin faileri herhangi bir şahıs ya da şahıslardır. Fiilin vezninden onun hangi hadese delalet ettiği, hangi zamanı gösterdiği anlaşılmakta, faili de örtülü bir şekilde (zamir olarak) bilinmektedir.²²⁶

2. 2. DELALET AÇISINDAN BAZI FİİLLER

Almış olduğu hareketler ve farklı yapıları dolayısıyla fiiller farklı isimler altında gruplandırılmaktadır. Bu gruplandırmanın bir kısmı fiillerin sahip olduğu üç delaletle sahip olmamaktan kaynaklanırken bir kısmı da fiilin cümle içerisinde nesne ile olan irtibatına göre belirlenmektedir.

2. 2. 1. Tam-Nâkıs Olması Yönünden

Fiiller, hadese delalet edip etmemesine göre tam ve nâkıs olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.²²⁷ Üç tür delâletinden (hades, zaman, faile nispet) bahsedilen fiiller, tam fiil grubunda olanlardır.²²⁸ Fiil denince akla ilk gelen tam fiillerdir.

Fiil olarak zikredilen kelimelerin öncelikle bir eylemi göstermesi, eylemin zamanından bahsetmesi ve o eylemi yapan faile işaret etmesinin gereğinden bahsedilmişti. Bu üç hususu bir arada barındırmayıp tam fiiller gibi işlev görmeyen,

²²⁶ Tehânevî, *a.g.e.*, s. 1280.

²²⁷ Şimşek, *Arap Dilinde Kelime Grupları ve Cümle Öğeleri*, s. 35.

²²⁸ Ömer Türker, *a.g.e.*, s. 149.

bununla beraber fiil grubunda zikredilen kelimeler de mevcuttur. Bunlara da nâkıs fiil denmektedir.²²⁹

Nâkıs fiillerin bir kısım delaletleri yoktur. Zamanı gösterirler. Tam fiillerin göstermiş olduğu diğer iki delalet olan hades ve faili bu fiiller göstermezler. كَانْ ve لَيْسَ bu fiillerdendir. نَعَمْ “ne güzel oldu” ve بُشْسَ “ne kötü oldu” gibi nâkıs olan bazı fiiller de vardır ki isim mi fiil mi olduğuna dair dil ekolleri arasında ihtilaf vardır. Basra ekolü dâilcileri bu kelimelerin mâzî fiil olduğunu, Kûfe ekolü dâilcileri ise isim olduklarını savunurlar.²³⁰ Çekimli olmaları dolayısıyla fiil olarak nitelendirilmeye daha uygundur denilebilir.

Arapça cümle oluşumunda en önemli öğelerden biri fiildir. Fiil, tam fiil grubundakilerden ise failiyle birlikte bir cümle oluşturabilmektedir. Mesela عَلِمَ زَيْدٌ “Zeyd bildi” cümlesinde eylemin “Geçmiş zaman”da yapıldığını, eylemi yapanın “Zeyd” olduğunu ve eylemin “bilme” olduğunu anlamaktayız. Nâkıs fiillerde durum farklıdır. Fiilin sahip olması gereken üç tür delaleti bu gruptaki fiillerde görememekteyiz. Nâkıs fiiller kelimenin sahip olduğu eksik delalet ve cümle oluşumundaki yetersizliğinden dolayı bu adla nitelendirilmektedir.

Arap dilinde cümle oluşumu için ya iki isim ya da bir isim ile bir fiilin varlığı gereklidir. Tam fiillerle bir isim yardımcı ile cümle kurulabilirken nâkıs fiillerle bir isim yardımcı ile cümle kurulamamaktadır. Nâkıs fiil isim cümlesinin başına gelmekte ve yardımcı öge olabilmektedir.

Örnek verecek olursak عَلِمَ زَيْدٌ (Zeyd bildi) kelime grubu عَلِمَ “bildi” fiili (tam fiil) ve Zeyd failinden oluşan anlamlı bir cümledir. كَانْ (idi) gibi nâkıs fiillerden ise fiil ve failden cümle oluşturulamamaktadır. كَانْ زَيْدٌ (Zeyd idi) örneğinde olduğu gibi “Zeyd idi” şeklinde anlamlı bir cümle meydana gelmemektedir. “Zeyd ne idi?” sorusu akla gelmekte ve cümle oluşması için mansub bir habere ihtiyaç duyulmaktadır. Cümle faille birlikte zikredilen mansub bir isim ilavesi ile oluşabilmektedir. كَانْ زَيْدٌ فَقِيرًا (Zeyd fakir idi) cümlesinde olduğu gibi ilave bir فَقِيرًا kelimesi ile anlam tamam olmaktadır. Bundan

²²⁹ Şimşek, *Arap Dilinde Kelime Grupları ve Cümle Öğeleri*, s. 35.

²³⁰ İbn Hişâm, a.g.e., s. 36-38; Kızıklı, a.g.e., s. 188; M. Edip Çağmar, *İbn Rüşd'ün Nahiv Anlayışı (ed-Darûrî fî Sinâati'n-Nahv Eseri Bağlamında)*, Diyarbakır 2012, s. 266-267.

dolayı نَكَا vb. nâkıs fiillere, anlam bu fiillerle tamamlanamadığı ve bir ilave kelimeye ihtiyaç duyulduğu için nâkıs fiil denmektedir.²³¹

2. 2. 2. Müteaddi-Lâzım Olması Yönünden

Fiiller müteaddi ve lâzım olmak (mef'ul alıp almamasına göre) üzere nahivciler tarafından iki kısma ayrılmaktadır. Bu yaklaşım tam fiil çatısı altındaki fiiller için yapılan bir sınıflandırmadır. Nâkıs fiiller bu kapsamda değerlendirilmemektedir.

Müteaddi fiiller failinin yanında mefulün bih (nesne) alan fiillerdir.²³² Yani yapılan iş failde kalmayıp bir nesne üzerinde meydana gelmektedir. Örneğin قَرَأَ الطَّالِبُ “öğrenci kitabı okudu” cümlesinde قَرَأَ “okudu” fiili, faili olan الطَّالِبُ ile yetinmeyip الْكِتَابُ “kitabı” nesnesini da almış, onu etkilemiştir. Yani قَرَأَ الطَّالِبُ “öğrenci okudu” ifadesi ile akıllara hemen “neyi” okudu sorusu gelmekte ve الْكِتَابُ kelimesi ile okunan şeyin (nesnenin) ne olduğundan haberdar olabilmekteyiz. أَكَلَ الطَّالِبُ الْخُبْزَ “öğrenci ekmeği yedi” cümlesinde de أَكَلَ fiili müteaddi bir fiildir ve failin yapmış olduğu “yeme” eylemi eklemek (الْخُبْزَ) üzerinde gerçekleşmektedir. Böylece müteaddi fiiller bizleri nesnenin varlığına götürmektedir.

Lâzım fiilde ise ذَهَبَ الطَّالِبُ “öğrenci gitti” örneğinde olduğu üzere ذَهَبَ fiili faili ile yetinmekte, mefulun bih (nesne) alamamaktadır. Bir başka deyişle “neyi” sorusuna gerek kalmamaktadır. Dolayısıyla eylem, fiili yapan failde yani الطَّالِبُ isminde gerçekleşmekte, bir başka unsura geçmemektedir.

Yukarıda müteaddi ve lazım fiil için verilen örneklerde görüldüğü üzere nesne alıp almaması açısından farklılık vardır. Her iki fiil de tam fiil olmak yönünden ortaktırlar. Müteaddi olanı; قَرَأَ “okudu” fiili ile zaman olarak geçmiş zamanı, eylem olarak “okuma” eylemini göstermekte, fail olarak ise الطَّالِبُ “öğrenci” ismini almaktadır. Lâzım olanı ise ذَهَبَ “gitti” fiili ile geçmiş zamanı, eylem olarak gitme eylemini, fail

²³¹ Talû, *a.g.e.*, s. 100-101.

²³² Mustafa Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Sarf*, 7. bs., İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2008, s. 103-104.

olarak ise öğrenci (الطَّالِب) ismini almıştır. Görüldüğü üzere her iki grup fiil, fiilde olması gereken üç tür delaletle sahiptir. Aralarındaki fark ise nesne alıp almaması noktasındadır.

2. 2. 3. Malum-Meçhul Olması Yönünden

Anlatılan eylemi yapan failin (öznenin) zikredilip zikredilmemesine göre fiiller iki kısma ayrılmaktadır. Faili bilinen fiillere mâlum fiil, faili bilinmeyene ise meçhul fiil denir.²³³ Meçhul fiil, Türkçe'deki ifadesi ile edilgen fiile; malum fiil ise etken fiile karşılık gelmektedir. Her iki grup fiilde zamana ve hadese delalet söz konusu iken faille delalet hususunda farklılık mevcuttur. Malum fiilin faili eylemi yapan iken, meçhul fiilin faili (nâibi fail) eylemi yapan değildir. Eylemi yapan failin eyleminden etkilenen nesnedir. Dolayısıyla sözde öznedir.

الْوَلَدُ “açtı” eylemini yapanın فُتِحَ “çocuk kapıyı açtı” cümlesinde فُتِحَ “açtı” eylemini yapanın فُتِحَ “çocuk” olduğu bilinmektedir. Failin eyleminden etkilenen ise الباب “kapı” nesnesidir. Yapılma zamanı da geçmiş zamandır. Fiili فُتِحَ الباب şeklinde meçhul, yani edilgen yaptığımızda görüldüğü gibi olayın faili olan “çocuk” kelimesini kaldırmış olduk. Olayın faili bilinmemektedir. Zamanında değişiklik söz konusu olmayıp (geçmiş zaman) bilinmektedir. Nesne olan, yani işten etkilenen “kapı” ise özne konumuna gelmiş, irabı değişip merfû (dammeli) olmuştur. Failin irabı merfûdur. Nesne ise failin yerine geçtiğinden naibi fail (failin vekili/sözde özne) olarak zikredilmektedir.

Durum mâzî fiilde böyle olduğu gibi muzârîde de aynı şekildedir. يَقْرَأُ الطَّالِبُ “Çocuk dersi okuyor.” cümlesi muzârî fiille başlayan bir cümledir. Fiil de malum bir fiildir. الطَّالِب “öğrenci” ismi cümle faili, الدَّرْسُ “dersi” kelimesi de failin eyleminden etkilenen bir nesnedir. Bu cümleyi de meçhul yaptığımız zaman يَقْرَأُ الدَّرْسُ “ders okunuyor” durumuna gelmekte ve burada da nesne olan “ders” kelimesi mansub iken merfû durumuna geçmiş, yani sözde özne konumundadır. Zamanı ise bir değişime uğramayıp muzârî olarak kalmıştır.

Her iki fiil örneğinde de görüldüğü üzere fiillerin kalıpları malum iken meçhul olmakta ancak zamanları aynı şekilde kalmaktadır. Eylemler açısından da bir değişiklik

²³³ Çörtü, a.g.e., s. 102-103.

söz konusu olmamaktadır. Farklılık malum fiilde eylemi yapan kişi bilinmekte iken meçhul fiilde eylemi yapan kişi bilinmemektedir. Meçhul fiilde ya failin bilinmemesi için ya da gerçekten failin kim olduğu bilinmediğinden fiil (eylem) meçhul olarak zikredilmektedir.

2. 2. 4. Mutasarrıf-Câmid Olması Yönünden

Fiillerin çoğunluğu tam fiil kategorisinde, az bir kısmı ise nâkıs fiil grubundadır. Tam fiillerin ortak özelliklerinden biri çekilebiliyor (mâzî, muzârî, emir vb. kiplerinin) olmasıdır.²³⁴ Nâkıs fiil grubunda olan ve çekilemeyen fiillere çekilemeyen, donuk anlamında câmid fiil denmektedir.

Bu fiillerin bir kısmının fiil olup olmadığı hususunda Arap gramercileri arasında ihtilaf vardır. Basralı nahivcilerin çoğu لَيْس “değil” kelimesini fiil olarak kabul etmesine rağmen İbnu’s-Serrâc لَيْس camid fiilini bütün kalıplarının (mâzî, muzârî, emir) çekilememesi dolayısıyla harf olarak nitelendirmektedir.²³⁵ İsimlerin hiçbir şekilde çekimlerinin yapılamadığı düşünüldüğünde çekimi sınırlı (sadece mâzî çekimi vardır) da olsa لَيْس ’nin fiil olarak değerlendirilmesi daha makul gözükmektedir.

Fiillerin çekimi ile ilgili misal verelim. Tam fiil grubunda zikredilen كَتَبَ “yazdı” fiilinin كَتَبَ (mâzî), يَكْتُبُ (muzârî) ve اَكْتُبْ (emir) şeklinde üç tür çekimi yapılabilmektedir. Bu fiillerin her birinin kendi zaman grubu içerisinde şahıslara göre bütün çekimleri de yapılabilmektedir. Buna karşın nâkıs fiil grubunda zikredilen لَيْس “değil” fiilinin sadece geçmiş zaman (mâzî) çekimi yapılabilmekte, yine nâkıs fiillerden olan هَبْ “farzet ki” fiilinin sadece emir fiil çekimi, يَهَيْطُ “inlemek, bağırma” fiilinin ise muzârî çekimi yapılabilmektedir.

Bu durumda bazı fiillerin zaman içinde, ihtiyaç olmaması dolayısıyla sadece bazı çekimlerinin kaldığı ya da bu fiillerin sadece belli kalıpları kullanılsın diye Araplar tarafından vaz’ edildiği de düşünülebilir.

²³⁴ Altı fiil hariç bütün fiiller çekilir. Bunlar: نَعِمَ, يَنْسَى, عَسَى, لَيْسَ, فَعَلَ الشَّعْجُوبُ, حَيَّدَا fiilleridir. Bk. el-Enbârî.

Esrâru’l-Arabiyye, s. 35.

²³⁵ Kızıklı, *a.g.e.*, s. 78.

Nâkıs fiil de olsa ön plana çıkan özellikleri, eksik de olsa çekimli olmaları, zaman anlamı içermeleri fakat hades anlamı içermemeleridir. Tam fiil olmadıkları için herhangi bir faile nispetleri de söz konusu değildir.

SONUÇ

Arap dilinde kelimeler isim, fiil ve harf olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. Bu taksim ilk dönem dilcilerinden itibaren kabul edilen bir yaklaşımdır. İsim; mana ifade eden kelimeler için, fiil; mana ile beraber zamandan haber veren kelimeler için, harf ise isim ve fiil arasında bir bağ görevi ifa eden kelimeler için belirlenmiş çatı adlardır.

Fiil teriminin oluşumu ilk dönem dilbilimcilerinden Halil b. Ahmed ile başlayıp Sîbeveyhi ile belirgin bir yapıya kavuşmuştur. Sîbeveyhi *el-Kitâb*'ında fiil için bir çerçeve çizmiştir. Hades ve zamana delaleti zikretmek suretiyle fiilin iki delaletinden bahsetmiştir. Bu yaklaşım ez-Zeccâci, ez-Zemahşerî ve İbn Hişâm gibi dilciler tarafından da devam ettirilmiştir.

Sîbeveyhi'den sonra fiil için yapılan tanımlarda bazen sarf (kelime bilgisi) açısından bazen de nahiv (cümle bilgisi) açısından tanımlama ön plana çıkarılmıştır. Fiili sarf ilmi açısından değerlendirirken sahip olduğu zamanlar (mâzî, muzârî, istikbal), mâlum-mechûl olması vb. durumlara göre değerlendirmeler yapılmıştır. Nahiv açısından yapılan değerlendirmelerde fiilin haber olup mübteda olmaması, irab almaması gibi hususiyetleri öne çıkarılmıştır. Bu yaklaşımların çoğunun ilk dönemlere ait olduğu bilinmektedir. Buradan mantık ilminin etkisinden önce fiilin Arap dilbilimi çerçevesinde değerlendirildiği görülmektedir.

Basra ve Kûfe dil ekolleri fiilin kökenine dair ihtilafda bulunmuşlardır. Basralılara göre fiil masdardan tüerken Kûfelilere göre masdar fiilden tüemektedir. Basralılar fiilin mâzî (geçmiş zaman), muzârî (şimdiki zaman) ve emir (gelecek zaman) olmak üzere üç zamanı gösterdiğini savunmaktadırlar. Kûfeliler ise emir fiilin müstakil bir zamanı gösterdiğini kabul etmeyip fiilin zamanlarını iki olarak kabul etmektedirler. Basralıların görüşleri dilbilimcilerin çoğunluğu tarafından kabul edilmektedir.

Fiilin delaleti hususunda önemli aşamalardan birisi mantık-nahiv etkileşimi olmuştur. İbnu's-Serrâc ile dilbilime uyarlanan mantık anlayışı etkisini pek çok dilbilimci üzerinde göstermiştir. Dilbilimci İbnu's-Serrâc “mana ve zamana delalet edendir” şeklinde fiilin tanımında manaya delalet vurgusu yapmıştır. es-Sîrâfî, İbn Hişâm, Ebû Hayyân gibi dilciler tarafından da bu yaklaşım devam ettirilmiştir.

Fiilin delaletinin belirginleştirilmesine dair önemli katkılardan biri de fiili vaz' ilmi açısından değerlendirmek olmuştur. Fiil olarak isimlendirilen kelimelerin nasıl oluşturulduğu ve hangi anlamları göstermesi için konulduğu tespit edilmeye

çalışılmıştır. Bu minvalde fiilin biri madde diğeri kalıp olmak üzere iki şekilde vaz' edildiği değerlendirilmiştir. Bunlardan ilki şahsî vaz' ikincisi nev'î vaz' olarak ifade edilmiştir. Fiilin hades (eylem) ifade eden boyutu onun harfleridir ki bu şahsi vaz' ile, zamana delaletini gösteren formu/kalıbı ise nev'î vaz'la vâzı (kelimeleri oluşturan irade) tarafından belirlenmiştir. Her fiilin eylem ifade eden yönü onun masdarıdır. Bu masdar özel olarak (şahsî) belirlenmektedir. Fiillerin zamanı gösteren kalıpları ise sabittir ve pek çok masdar bu kalıplara (mâzi, muzâri ve emir) sokulmak suretiyle istenilen zamanlar kolaylıkla belirlenebilmektedir. Bu çerçevede fiilin hades ve zamana delaletinde vaz' söz konusu iken failin bilinmesinde vaz' değil akıl ön planda olmaktadır. Fiilin faili “her eylemin mutlaka bir faili vardır” anlayışıyla tespit edilebilmektedir. Böylece fiillerin vâzı tarafından bir eylemi ve o eylemin zamanını göstermesi için belirlendiği anlaşılmaktadır. O eylemi yapan kişinin (failin) vâzı tarafından belirlenmediği, insanların akıl yürütmeleri neticesinde faili bulabildikleri görülmektedir.

Fiillerin çoğu hades, zaman ve faile nispet olmak üzere üç tür delaleti sahip olmakla beraber az bir kısmı bunların üçünü aynı anda gösterememektedir. Üç delaleti barındıranlar tam diğerleri ise nâkıs fiil olarak adlandırılmaktadır. Nâkıs fiiller fiilin zamanını gösterebilirken hades ve failinden haber verememektedir. Nâkıs fiillerin üç zaman için çekimlerinin olmamasından dolayı bazı dilciler tarafından onların harf olarak nitelendirilmesine sebep olmuştur. Harflerin çekimlerinin olmadığı düşünüldüğünde bu fiillerin sınırlı da olsa çekimi olması dolayısıyla fiil olarak nitelendirilmesi daha uygun gözükmemektedir.

KAYNAKLAR

- BOLAY**, M. Naci. “Delâlet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (c. IX). s. 119. İstanbul 1994.
- BİRGİVÎ**, Zeynuddin Muhammed bin Ali. *İzhâru’l-esrâr fi’n-nahv*. Lübnan-Beyrut: Dâru’l-minhâc, 2015.
- BULUT**, Ahmet. “Arap Dilinde İlk Siga Meselesi”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. c. 7, Sayı: 7, 1998, s. 709-717.
- CÜRCÂNÎ**, Seyyid Şerîf Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali. *et-Ta’rifât* (tsh. Yayıncı gözetiminde bir grup bilim adamı tarafından). Beyrut/Lübnan: Dâru’l-kütübü’l-ilmiyye, 1983.
- ÇAĞMAR**, M. Edip. *İbn Rüşd’ün Nahiv Anlayışı (ed-Darûrî fi Sınâati’n-Nahv Eseri Bağlamında)*, Diyarbakır 2012.
- ÇETİN**, Nihad M.. “Arap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (c. III). s. 276-309. İstanbul 1991.
- ÇIKAR**, Mehmet Şirin. *Nahivciler İle Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.
- _____, *Nahivciler İle Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*. 1. bs. İsam Yayınları 2009.
- ÇÖRTÜ**, Mustafa Meral. *Arapça Dilbilgisi Sarf*. 7. bs. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2008.
- DOĞAN**, Yusuf. “Arapça’da Kelime Yapısı Açısından Tartışılan Câmîd Fiiller ve Câmîdlik Sebepleri”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. c. 6, Sayı: 12, 2007, s. 59-99.
- DORU**, Nesim. “Yahya İbn Adî ‘ye göre Mantık-Gramer İlişkisi”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. c. 6, Sayı: 1, 2004, s. 40-48.
- DURMUŞ**, İsmail. “Harf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (c. XVI). s. 158-163. İstanbul 1997.
- _____, “Nahiv”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (c. XXXII). s. 300-306. İstanbul 2006.
- _____, “Müberred”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (c. XXXI). s. 432-434. İstanbul 2006.

- DURUSOY**, Ali. “Aristoteles’ten Gazzali’ye Klasik Mantıkta Anlam Kuramı”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 2005, s. 37-52.
- EMİROĞLU**, İbrahim. “Mantık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (c. XXVIII). s. 18-28. İstanbul 2003.
- el-ENBÂRÎ**, Ebi’l-Berekat Abdurrahman b. Muhammed İbn Ebî Said. *Esraru’l-Arabiyye* (thk. Fahru Salih Karâre). Beyrut: Dâru’l-cîl, 1995.
- _____, *Mensûru’l-fevâid* (thk. Hatim Salih ed-Damin). Beyrut: Müessesetü’r-risale, tsz.
- FARABÎ**, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ. *İhsâu’l-ulûm*. Mısır: Mektebetü’l-hanci, 1931.
- _____, *el-Mantık inde’l-Farabî* (thk. Refik el-Acem). Beyrut: Dâru’l-meşrik, 1985.
- GÖRGÜN**, Tahsin. “Adudüddin İcî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (c. XXI). s. 410-414. İstanbul 2000.
- GÜLER**, İsmail. “Arapça’da İsnad ve Eksilteli Yapılara Bazı Yeni Yaklaşımlar”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 22, Sayı: 1, 2013, s. 29-38.
- GÜMÜŞ**, Sadrettin. “Cürcânî” md., *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (c. VIII). s. 134-136. İstanbul 1993.
- HALİL B. AHMED**, İbn Amr, *Manzûmetu’n-nahviyye* (thk. Ahmed Afifi). Dâru’l-kütübü’l-mısırî, Kahire-1995
- İBN CİNNÎ**, Ebu’l-Feth Osman el-Mevsilî el Bağdâdî. *el-Hasâis* (thk. Muhammed Ali en-Neccâr). Beyrut: Dâru’l-kitabi’l-arabî, tsz.
- _____, *el-Lumâ fi’l-Arabiyye* (thk. Hamid Mümin). Beyrut: Âlemu’l-kütüb, 1985.
- İBN FÂRÎS**, Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya b. Muhammed. *es-Sâhibî fi fıkhi’l-lügati ve süneni’l-arabi fi kelâmiha* (thk. Mustafa Şuveynî). Beyrut: el-Mektebetu’l-lugaviyyetu’l-alemiyye, 1963.
- İBN HİŞAM**, Cemaluddin Abdullah. *Şerhu Şüzûri’z-zeheb* (thk. Berekat Yusuf Hebbud). Beyrut: Dâru’l-fikr, 1994.
- İBN MÂLİK et-TÂÎ**, Cemaleddin Muhammed b. Abdullah. *Şerhu umdetu’l-hâfiz ve uddetu’l-lâfiz* (thk. Adnan Abdurrahman ed-Dûri). Bağdat: Vizaratu’l-evkaf, 1977.

- İBN MANZÛR**, Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed. “*Lisânü’l-Arab* (thk. Abdullah el-Kebir, Muhammed Ahmed Hasbullah, Hâşim Muhammed eş-Şâzeli). Kahire: Dâru’l-meârif, 1119.
- İBN NAZIM**, Bedreddin Muhammed b. Muhammed. *Şerhu elfıyyetu İbn Malik* (thk. Abdülhamid Seyyid Abdülhamid). Beyrut: Dâru’l-cıl, tsz.
- İBNU’S-SERRÂC**, Muhammed b. es-Serî b. Sehl. *el-Usûl fi-nahv* (thk. Abdu’l-Hüseyin Fetili). Beyrut: Müessesetü’r-risale, 1985.
- KAFES**, Mahmut. “Ebû Hayyân el-Endelusî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (c. X). İstanbul 1994.
- KARAARSLAN**, Nasuhi Ünal. “*Keşşâf ıstılâhâtı’l-fünûn ve’l-ulûm*” md., *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (c. XXV). s. 330-331. İstanbul 2002.
- KARÎRE**, Tevfik. *Mustalahu’n-nahvî ve tefkîru’n-nuhâtı’l-arab*. Safakis: Dâru Muhammed Ali, 2003.
- KILIÇ**, Hulusi. “Kemaleddin Enbârî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (c. XI). s. 172-173. İstanbul 1995.
- _____, “İbn Manzûr” md., *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (c. XX). s. 171-172. İstanbul 1999.
- KIRKIZ**, Mustafa. “Arap Dilinde Masdar ve Önemi”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, 2010, s. 209-226.
- KIZIKLI**, Salih Zafer. “*Arap Grameri Ekolleri*” (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.
- KUR’AN-I KERİM**, Ahzâb Sûresi, 1.
- el-MÜBERRED**, Ebu’l-Abbas Muhammed b. Yezid b. Abdülekber el-Ezdî. *el-Muktedab* (thk. Muhammed Abdülhalik Azime). Beyrut: Alemü’l-kütüb, tsz.
- MOLLA CÂMÎ**, Abdurrahman b. Nizâmeddin Ahmed, *Kâfiye Şerhi el-Fevâid ez-zıyâiyye* (Çev. Abdurrahman Ercan Elbinsoy). İstanbul: Zaman Yayıncılık, 1987.
- ÖZBALIKÇI**, M.Reşit. *Arap Dilinde Zaman Açısından Fiiller*. İzmir: Anadolu Matbaacılık, 1996.
- _____, “İbn Hişâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (c. XX). s. 73-74. İstanbul 1999.
- ÖZDEMİR**, İbrahim. *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık Vaz’ İlminin Temel Meseleleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.

- ÖZERVARLI**, M. Sait. “Gazzali”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (c. XIII). s. 505-511. İstanbul 1996.
- ÖZTÜRK**, Mustafa. **MERTOĞLU**, Mehmet Suat. “Zemahşeri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (c. XXXIV). s. 235-238. İstanbul 2013.
- es-SEMERRÂÎ**, İbrahim. “Arapça’da Fiil ve Fiil Sistemi” (Çev. Ahmet Bostancı). *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, 2001, s. 351-358.
- es-SİBEVEYHÎ**, Ebu Bişr Amr b. Osman b. Kanber el-Harisi. *el-Kitâb*. Bulak: el-Matbaatü’l-kübra’l-emîriyye, 1898.
- es-SÎRAFÎ**, Hasan b. Abdullah. *Şerhu Kitabı Sibeveyh* (thk. Ramazan Abdüttevab). Kahire: Dâru’l-kütüb ve’l-vesâikî’l-kavmiyye, 2009.
- ŞİMŞEK**, Mehmet Ali. “Arapça’da Zaman Kalıpları, Kullanım Alanları ve Türkçe’deki Zamanlarla Karşılaştırılması” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.
- _____, *Arap Dilinde Kelime Grupları ve Cümle Öğeleri*. Sivas: Vizyon Yayıncılık, 2006.
- _____, “Arap Dilinde Çok Anlamlılık ve Karine İlişkisi” (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.
- TALÛ**, Mehmet. *Arap Dili ve Edebiyatı Nahiv İlmi*. c. III. Kayseri: Özak Ofset, 1986.
- TEHANEV’Î**, Muhammed Alâ b. Ali b. Muhammed Hâmid b. Muhammed. *Keşşâf istilâhâtî’l-fünûn ve’l-ulûm* (thk. Ali Dahrûc). Beyrut: Mektebetu Lübnan nâşirûn, 1996.
- TOPUZOĞLU**, Tevfik Rüştü. “Halil b. Ahmed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (c. XV). s. 309-312. İstanbul 1997.
- TURAL**, Hüseyin. “İbn Fâris”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (c. XIX). s. 479-481. İstanbul 1999.
- TURAN**, Abdülbaki. “İbn Mâlik et-Tâî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (c. XX). s. 169-171. İstanbul 1999.
- TÜCCAR**, Zülfıkar. “Sîrâfî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (c. XXXVII). s. 264-265. İstanbul 2009.
- TÜRKER**, Ömer. *Seyyid Şerif Cürcânî’nin Tevil Anlayışı: Yorumun Metafizik, Mantıkî ve Dilbilimsel Temelleri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

- _____, Sadık. “Erken Klasik Arap Dilbilgisel Düşüncesinde Kıyas Ve Temelleri”. *Kutadgubilig-Felsefe Bilim Araştırmaları Dergisi*. Sayı: 11, 2007, s. 137-197.
- YAVUZ**, Mehmet. “İbn Cinnî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (c. XIX). s. 397-400. İstanbul 1999.
- YAZICI**, Hüseyin. “İbnu’s-Serrâc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (c. XXI). s. 205-206. İstanbul 2000.
- YILDIRIM**, Abdullah. “*Vaz’ İlmi ve Unkudu’z-Zevâhir/Alî Kuşçu* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- YILDIRIM**, Kadri. *Kelime Retoriği*. Diyarbakır: Dizgi Montaj ve Basım, 2005.
- YILDIZ**, Musa. “Zeccâcî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (c. XXXIV). s. 175-176. İstanbul 20013.
- _____, Hakkı Dursun. “Abbasiler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (c. I). s. 31-48. İstanbul 1998.
- YILMAZ**, Rumeysa İrem. “*Arap Dili Cümle Yapısında Fiili Muzârinin Yeri*” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- YÜKSEL**, Emrullah. “Birgivî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (c. VI). s. 191-194. İstanbul 1992.
- ez-ZECCÂCÎ**, Ebu’l-Kasım. *el-İzâh fî İleli’n-nahv* (thk. Mâzin el-Mübarek). y.y.: Dâru’n-nefâis, 1944.
- _____, *el-Cümel fî’n-nahv* (thk. Ali Tefvik el-Hamed). 4. bs.. Beyrut: Müessesetü’r-risale, 1988.
- ez-ZEMAHŞERÎ**, Mahmud b. Ömer. *el-Mufasssal fî ilmi’l-lüga* (haz. Muhammed İzzeddin Saidi). Beyrut: Dâru ihyâi’l-ulûm, 1990.
- _____, *el-Enmûzec*. y.y.: Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1323.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : Adem SAĞER

Doğum Yeri ve Tarihi : Trabzon 1984

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Yüksek Lisans Öğrenimi : Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi

Yabancı Dili : Arapça ve İngilizce

İş Deneyimi : İmam-Hatip (Diyanet)

İletişim

E-Posta Adresi : ademsager@hotmail.com